

The secularization of the place of the mosque in the contemporary urban life; A Case Study of the Area Surrounding the Holy Shrine of Imam Reza

Mohammad Reza Ghaemi Nik , member of the Faculty of Social Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: ghaeminik@razavi.ac.ir

Mohammad Soltanieh , member of the Faculty of Social Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: m.soltanieh@razavi.ac.ir

ABSTRACT

In the Islamic civilization of past centuries, mosques played a central role in urban structures and social order. In Mashhad, one of the important Islamic cities, mosques around the shrine of Imam Reza (PBUH) served extensive social functions beyond their religious roles, influencing the economic, political, and cultural dimensions of society. However, with urban modernization, mosques have become institutions with limited religious functions, and their presence has diminished. This article analyzes the changing role of mosques in the secular social order since the 1990s, examining Western social theories, particularly the views of Talcott Parsons. Parsons presents a systemic theory of society, which includes economic, political, legal, and cultural subsystems, and analyzes social changes as an evolutionary process from primitive and undeveloped societies to modern and developed ones. He believes that as society's transition from traditional religious systems to modern ones—characterized by increased specialization and relative independence of subsystems from a comprehensive religious order—greater freedom and development are achieved. In contrast, mosques in Islamic cities have historically played a central role in social, economic, and political activities. The significant vitality of these mosques has accompanied the evolution and development of Islamic cities, leading to an increase in their number. They have influenced governance and social affairs and played a key role in urban organization. Therefore, the traditional structure of Islamic cities, including Mashhad, stands in contrast to developmental theories such as those proposed by Parsons, leading to social conflicts, especially in the area surrounding the shrine of Imam Reza. Using a historical approach and a moderated version of Michel Foucault's genealogy, we analyze the findings regarding the evolution of the status and role of mosques in the area around the Razavi shrine. This research method includes identifying issues, analyzing Records, determining the zero point (the formation of Mashhad during the Timurid period), discovering discourses, analyzing points of rupture and genealogy, examining power and resistance, and critiquing the current situation. We investigate urban and mosque developments during different historical periods of Mashhad, including the Timurid, Safavid, Qajar, Pahlavi, and Islamic Republic eras, as well as the roles of various powers in shaping the city's structure. According to our findings, Mashhad initially formed around the holy shrine of Imam Reza during the Timurid era, developing with the establishment of four neighborhoods and the construction of buildings such as the Parizad School and the Grand Mosque. This period emphasized religious

interactions and the formation of social institutions around the holy shrine. During the Safavid era, Mashhad became a scientific and religious hub, playing a significant role in pilgrimage and education through the construction of religious schools and infrastructure development. The city's neighborhoods expanded with the creation of Safavid Street (Upper and Lower Street) into six neighborhoods, with further development of the shrine's courtyards occurring during this period. With the two pilgrimage visits of Fath-Ali Shah and Nasser al-Din Shah, Mashhad's urban structure became more complete during the Qajar era, marked by an increased population and the development of welfare facilities, as well as growth in neighborhoods such as Noghan and Lower Street. However, modernization during the Pahlavi era, particularly with the "Hazrati Roundabout" project, physically separated the holy shrine from the urban fabric, leading to the demolition of many mosques, schools, and bazaars. This trend continued with the "Tash" modernization project in the 1990s, resulting in significant changes to Mashhad's urban structure. Prior to the Pahlavi era, mosques and religious institutions in Mashhad played a central role in social order and religious rituals, but with modernization, this role gradually diminished, reducing mosques to their minimal function of limited religious (worship) practices. During the second Pahlavi period, further modernization included more demolitions, the creation of green spaces around the shrine, the conversion of cemeteries into pathways, and the establishment of the Reza Bazaar, which led to reduced traditional cultural and religious connections. The new neighborhood, Arg, emerged during this period with a modern structure distinct from previous neighborhoods, where mosques were not the focal point of urban and neighborhood development. After the Islamic Revolution, it was expected that Mashhad's transformations would align more closely with Islamic principles. However, development programs since the 1990s continued to alter the city's structure, further diminishing the status of mosques and religious institutions in the new urban context. The Tash modernization project since 2008 has led to further destruction of the historical context and diminished the significance of mosques and husseiniyah. Currently, mosques and religious places occupy only a small percentage of the land around the shrine, threatening a significant portion of the historical and cultural identity of this area. In conclusion, Iran's social and urban transformations since the Qajar period, particularly in religious cities like Mashhad, have led to significant changes. The historical transformations of Mashhad demonstrate that the city's structure was initially centered around the Razavi shrine, maintaining its Islamic identity. However, since the Pahlavi era, with the separation of social and sacred matters and the expansion of secular institutions, a rupture in socio-cultural identity has occurred. Changes such as the creation of the Hazrati Roundabout and the establishment of new neighborhoods have weakened the connection between the shrine and mosques with other urban and social institutions. This article suggests that future research should examine the transformations of Mashhad's neighborhoods and the impact of modern urban planning on its Islamic identity. Practical recommendations for revitalizing the role of mosques in Mashhad include focusing on their social functions, defining cultural and economic activities within them, expanding mosque construction in new neighborhoods, increasing mosque opening hours, and redefining their active role in urban activities.

KeyWords

Mosque, Hussainiya, social order, Mashhad, area surrounding the Holy Shrine of Imam Reza.

سکولارشدن جایگاه مسجد در زیست شهری دوره معاصر؛ مطالعه موردی بافت پیرامون حرم رضوی علیه السلام

محمد رضا قائمی نیک^۱، محمد سلطانیه^۲

چکیده

مطابق با نظریات جامعه‌شناسی در غرب، تمایز میان نظم اجتماعی دینی و سکولار، در فقدان عناصر یا نهادهای دینی در حیات اجتماعی نیست، بلکه وابسته به اصالت یا عدم اصالت دین و نهادهای دینی در نظم اجتماعی است. حرم‌ها، مساجد و نهادهای مشابه نظیر حسینیه‌ها و تکایا به‌عنوان یکی از عناصر اصیل شهرهای اسلامی، نظم اجتماعی شهرهای ایرانی را شکل می‌داده‌اند. در این مقاله با بهره‌گیری از نسخه اصلاح‌شده تبارشناسی میشل فوکو، با مطالعه تحولات تاریخی مشهد و بافت پیرامون حرم رضوی، نشان داده شده است که شهر مشهد که به‌لحاظ تاریخی در گراگرد حرم مطهری رضوی شکل گرفته بود، پیش از دوره معاصر، با اصالت حرم مطهر و نقش آفرینی مساجد در محلات، نظم دینی داشته است؛ در حالی که در دو موج مدرنیزاسیون رضاخان، برنامه‌های عمرانی دوره پهلوی دوم و برنامه‌های توسعه دهه ۱۳۷۰ شمسی در ذیل طرح طاش، اتحاد محلات و نهادهای شهری با حرم مطهر گسسته شده و مساجد از محوریت نظم شهری به حاشیه رانده شده‌اند.

واژگان کلیدی

مسجد، حسینیه، نظم اجتماعی، مشهد، بافت پیرامون حرم رضوی.

مقدمه

یکی از تبعات انضمامی اجرای الگوهای توسعه شهری در شهرهای مذهبی، نظیر قم، مشهد و اخیراً حتی نجف و کربلا در عراق، کاهش منزلت اجتماعی نهادهای دینی، من جمله مساجد، از جایگاه نهادهای اجتماعی مؤثر بر زندگی به نهادهایی صرفاً دینی یا مناسکی با کارکرد محدود زمانی و مکانی است. چنانکه در این مقاله به تفصیل اشاره خواهد شد، در بافت پیرامونی حرم مطهر امام رضا (ع) در شهر مشهد، در گذشته تراکم قابل توجهی از مساجد وجود داشته است که علاوه بر کارکرد مناسکی، کارکردهای اجتماعی گسترده‌ای داشته‌اند که تأثیر مستقیمی بر وجوه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی افراد جامعه می‌گذاشتند. با این حال با مدرن‌شدن بافت شهری، این مساجد دیگر کارکرد فراگیر خود را از دست داده و تبدیل به محلی فقط برای اجرای مناسک دینی شده‌اند و به همین جهت تراکم آن‌ها در بافت شهری این منطقه نیز کاهش یافته است. این تحول در میدان انضمامی و عینی، متناظر با تحولی است که از حیث علمی، مخصوصاً از زاویه علوم اجتماعی مدرن نیز قابل بررسی است و بررسی متوازن تحولات انضمامی و نظریات علمی، می‌تواند به درک بهتری از وضعیت کلی این تحولات منتهی شود.

مروری بر نظریات اجتماعی، حتی نظریات جامعه‌شناسی در غرب، نشان می‌دهد که نظم اجتماعی در نسبتی با امر قدسی و نهادهای وابسته به آن شکل می‌گیرد. آگوست کنت، در تکوین جامعه‌شناسی، پوزیتیویسم را به مثابه دین انسانیت صورت‌بندی می‌کند (voegelin, 1999: 165)، امیل دورکیم در توضیح واقعیت جامعه، به جایگاه دین در توضیح مقولات اندیشه و نقش صور ابتدایی حیات دینی توجه دارد (دورکیم، ۱۳۸۳: ۱۰) و وبر، به تأثیر اخلاق پروتستانی در تکوین سرمایه‌داری توجه می‌کند (وبر، ۱۳۸۴). در نظریه‌های متفکران مسلمان نیز فارابی به جایگاه نبی و پیامبر در تأسیس مدینه فاضله تأکید دارد (فارابی، ۱۳۶۱). از این منظر می‌توان مدعی شد که هر واقعیت اجتماعی، حداقل در نقطه آغاز تکوین خودش، به جهت تقید به نوعی از نظم اجتماعی ناگزیر از توضیح نسبتی با امر قدسی است.

با این حال آنچه این نظریات را از یکدیگر متمایز می‌سازد، توضیح سویه این دنیایی و سکولار و سویه قدسی یک نظم اجتماعی است. همان‌طور که جان میلبنک به خوبی در کتاب الاهیات و نظریه اجتماعی توضیح داده است، با شکل‌گیری دنیای سکولار و نظریاتی که آن را صورت‌بندی کرده‌اند، الاهیات و نهادهای الیهاتی حذف نشده‌اند، بلکه

گرفتار تواضعی کاذب شده‌اند. این امر به دلیل آن است که الاهیات دیگر بیانگر دستورات الهی برای یک نظم اجتماعی نیست، بلکه خودش تبدیل به یک نهاد اجتماعی و تابعی از نظم اجتماعی سکولار شده است. «به محض آنکه الاهیات ادعایش مبنی بر فراگفتار بودن را رها کند، دیگر نمی‌تواند کلام خدای خالق را به زبان آورد، بلکه مجبور است به آوای غیبی بُت‌های متناهی، از جمله دانش‌پژوهی تاریخی، نظریات جامعه‌شناسی یا روان‌شناسی انسان‌گرایانه یا فلسفه‌ استعلایی تبدیل شود. اگر الاهیات دیگر در صدد تعیین جایگاه، مشروط کردن یا انتقاد از گفتارهای دیگر نباشد، آنگاه ناگزیر این گفتارهای سکولار جایگاه الاهیات را تعیین خواهند کرد» (میلبنک، ۱۳۹۶: ۴۶).

این چارچوب نظری به‌خوبی توضیح می‌دهد که نحوه مواجهه نظریات جامعه‌شناسی دین غربی از جمله نظریه کُنت، دورکیم، مارکس یا حتی وبر و دیگر نظریات در قرن بیستم، مخصوصاً نظریات کارکردگرایی ساختی افرادی نظیر تالکوت پارسونز، الاهیات و نهادهای الاهیاتی را به‌نحوی در ذیل نظم اجتماعی سکولار تعریف می‌کنند. فی‌المثل پارسونز با تعریف سه کارکرد ادغام، کارکرد نقد تاریخ‌نگاری مسیحی و کارکرد‌گذار و تغییر، دین را در ذیل نظم سکولار جامعه غربی تعریف می‌کند (میلبنک، ۱۳۹۶: ۱۹۷-۲۲۰). این درحالی است که در نظریه متفکران مسلمانی نظیر فارابی، نظم مدینه فاضله تابعی از سنن نبوی و شریعی است که پیامبر وضع می‌کند. «هرگاه حلول عقل فعال در هر دو جزء قوه ناطقه یعنی جزء نظری و جزء عملی آن و سپس در قول متخیله حاصل شود، در این صورت، این انسان، همان انسانی است که به او وحی می‌شود و خداوند به واسطه عقل فعال به او وحی می‌کند، پس هر آنچه از ناحیه خدای متعال به عقل فعال افزوده می‌شود از ناحیه عقل فعال به واسطه عقل مستفاد به عقل منفعل این انسان افزوده می‌شود و سپس از آن، به قوه متخیله او افزوده می‌شود. چنین انسانی از آن نظر که فیوضات را از طریق عقل فعال به واسطه عقل مستفاد و عقل منفعل دریافت می‌کند، حکیم و فیلسوف و خردمند و متعقل کامل نامیده می‌شود و از آن نظر که فیوضات عقل فعال به قوه متخیله او افزوده می‌شود، نبی و منذر است از آینده و این انسان در کامل‌ترین مراتب انسانیت است و در عالی‌ترین درجات سعادت. این چنین انسانی به تمام افعالی که به واسطه آنها می‌توان به سعادت رسید واقف است و این نخستین شرط از شرایط رئیس [مدینه] است» (فارابی، ۱۳۶۱: ۲۷۰).

بر اساس این دو مبنای متمایز، دو نوع نظریه اجتماعی دینی و سکولار صورت‌بندی می‌شود که البته در هر دو، دین و الاهیات حضور دارند، اما در یکی از آنها، نظم

اجتماعی سکولار، جایگاه دین و الاهیات را تعیین می‌کند و در دیگری، الاهیات به‌مثابه یک فراگفتار، منطق غایی سامان‌بخش امور اجتماعی است. با نظر به این دو مبنا اکنون می‌توان به مقدمه دوم این مقاله یعنی جایگاه نهادهای الاهیاتی در حیات اجتماعی توجه نمود.

در دوره قرون وسطی و پیش از ظهور دنیای مدرن، کلیسا نقشی محوری در نظم اجتماعی مسیحی ایفا می‌کرد و احکام دیگر قلمروهای حیات اجتماعی از جمله اقتصاد، سیاست، فرهنگ و نظایر آن‌ها تابعی از آن بود. از این جهت، مطابق تحلیل جان میلبنک، اگر به‌جای جامعه سکولار، جامعه مسیحی را در نظر بگیریم، «از آنجا که جامعه مسیحی پیشاپیش ضرورتاً به‌واسطه تاسیسش، تفسیری از جوامع انسانی دیگر است، این امکان فراهم می‌شود که کلیسا شناسی را جامعه‌شناسی مسیحی محسوب کنیم» (میلبنک، ۱۳۹۶: ۵۸۶). با نظر به این دیدگاه، جامعه‌شناسی اسلامی یا نظریه اجتماعی اسلامی نیز بایستی در نسبت با یک نهاد محوری در جامعه اسلامی صورت‌بندی شود. به تعبیر دیگر، جامعه اسلامی با محوریت نهادهای اسلامی سامان می‌یابد و این نهادهای اسلامی هستند که نقش فراگفتار را در نسبت با دیگر نهادها بازی می‌کنند. مطابق با تحلیل میلبنک از نقش الاهیات در حیات اجتماعی، اگر الاهیات و نهادهای الاهیاتی نقش فراگفتار را نسبت به دیگر نهادهای اجتماعی از دست بدهند، عملاً دیگر نهادهای اجتماعی از جمله بازار، دانشگاه یا نهاد علم، نهاد درمان و نظایر آن‌ها جایگاه نهادهای الاهیاتی را تعیین خواهند کرد و فرایند سکولار شدن نهادی شکل خواهد گرفت.

با نظر به این مقدمه، در ادامه با تأکید بر نظریه ساختی- کارکردی پارسونز توضیح خواهیم که چگونه با افول فراگفتار الاهیاتی در جامعه مدرن غربی، الاهیات و نهادهای الاهیاتی در عین حضور در جامعه، اما نقشی کارکردی یافته‌اند و به همین جهت، حدود کارکرد آن‌ها محدود به حدودی است که گفتارهای غیر الاهیاتی برای آن‌ها تعیین می‌کنند. با نظر به اینکه دیدگاه پارسونز، نقشی مهم در تحولات بعد از جنگ جهانی دوم، مخصوصاً برنامه‌های توسعه در کشورهای جهان سوم داشته است و به لحاظ زمانی نیز با تأسیس علوم اجتماعی در ایران هم‌زمانی دارد، بررسی دیدگاه او نسبت به دین می‌تواند تا حدودی تحولات نسبت جامعه و دین در ایران از دهه ۱۳۴۰ و اجرای برنامه‌های توسعه را توضیح دهد. پس از مروری بر دیدگاه پارسونز، با مطالعه موردی تحولات مساجد بافت پیرامون حرم رضوی در شهر مشهد، نشان خواهیم داد

که علاوه بر موج برنامه‌های عمرانی (توسعه) دوره پهلوی، با اجرای برنامه‌های توسعه از دهه ۱۳۷۰ در ایران، چگونه نهاد الاهیاتی مسجد در نظم اجتماعی این دوره از یک فراگفتار اجتماعی به یک نهاد جزئی تبدیل شده است؛ بنابراین این مقاله می‌کوشد به دو پرسش اصلی پاسخ دهد:

۱. جایگاه مسجد در حیات اجتماعی اسلامی در مقایسه با دیگر نهادهای اجتماعی چیست؟

۲. با تمرکز بر مطالعه موردی مسجد در بافت پیرامون حرم رضوی، فرایند سکولاریزاسیون چگونه از دهه ۱۳۷۰ نقش فراگفتاری مسجد نسبت به دیگر نهادهای اجتماعی در زیست شهری را تبدیل به نقش کارکردی در ذیل حیات اجتماعی سکولار نموده است؟

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر آثاری چند درباره نقش محوری و کانونی مسجد در نظم اجتماعی منتشر شده است. مقاله «مقیاس و مدل کلی محله متشکل از واحدهای همسایگی از منظر اسلامی» از محمدمنان رئیسی و فاطمه محمدعلی نژاد (۱۴۰۰) می‌کوشد تا نشان دهد که مسجد محله نقشی محوری در یک محله مطلوب اسلامی دارد و همسایگی مطلوب هر مسجد تا چه میزان می‌تواند ادامه یابد. کیوان صداقتی و علی فقیه حبیبی (۱۴۰۰) در مقاله «سازمان اداری مسجد و سنجه‌های سمن در نظام حقوقی ایران: تقابل یا تقارن؟» معتقدند که میان کارکردهای اصیل مسجد با سنجه‌های سمن‌ها تفاوتی جدی وجود ندارد و با اندک تسامح می‌توان با تلقی مسجد به مثابه یک نهاد مردم‌نهاد و با قدری تغییر در قوانین، مسجد را هم‌نشین سمن‌ها دانست و زمینه تلقی مسجد به مثابه یک نهاد در جامعه مدنی را فراهم آورد. این مقاله در عین حال که نقش اجتماعی مسجد اهمیت می‌دهد، اما از حیث جهت‌گیری با مقاله حاضر همراهی ندارد و با نفی ویژگی‌های خاصی از مسجد از جمله غیرسیاسی بودن، سعی در روایتی مدرن از مسجد، همچون سمن (NGO) ها در زندگی اجتماعی دارد. مهناز امیرپور و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله «شناسایی الگوی مطلوب تعامل شهرداری و مساجد (مطالعه موردی: شهر مشهد)» از طریق مصاحبه با ۱۵ نفر از صاحب‌نظران، به این نتیجه رسیده است که با تأکید بر دو مؤلفه مدیریت منسجم و یکپارچه شهرداری در مواجهه با مساجد و سپس تأمین استقلال اقتصادی مساجد در هزینه‌های امور جاری بهترین

الگوی ارتباط شهرداری با مساجد برقرار می‌شود. مهسا میرسلامی و علی عمرانی پور (۱۴۰۱) در مقاله «نقش شاخص‌های سازمان فضایی بر میزان اجتماع‌پذیری، با تأکید بر عوامل کالبدی- عملکردی در مساجد شهر قزوین»، با هدف بررسی سنجش میزان اجتماع‌پذیری در مساجد و عوامل مؤثر در کیفیت اجتماعی آن با تأکید بر مساجد قزوین، با بهره‌گیری از پرسشنامه به این نتیجه رسیده‌اند که توزیع، پیکره‌بندی، سلسله‌مراتب فضایی و آسایش محیطی به همراه عوامل فعالیتی، در اجتماع‌پذیری محیط مساجد تأثیرگذار است. این مقاله نیز از حیث توجه به یکی از کارکردهای مسجد در نظم اجتماعی یعنی اجتماع‌پذیری، با موضوع مقاله حاضر قرابت دارد، اما زاویه ورود آن متفاوت بوده و عمدتاً با تأکید بر فضای داخلی مسجد این موضوع را مورد تحلیل قرار داده است. هادی ابراهیمی کیایی (۱۴۰۰) در مقاله «مسجد به مثابه حوزه عمومی و تأثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی» با اصلاحی که در نظریه حوزه عمومی هابرماس انجام داده است، سعی کرده تا با تحلیل بیانات امام خمینی (ره) و نقش‌آفرینی علمای انقلابی سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی، نقش مساجد را در وقوع انقلاب اسلامی بررسی کند. این مقاله هرچند به موضوع مقاله حاضر نزدیک است، اما هم از حیث چارچوب نظری و هم از حیث مطالعه موردی با مقاله حاضر تفاوت دارد. در نهایت، مقاله تأثیر جهان‌بینی اسلامی در جایگاه مسجد به عنوان فضای شهری و نقش مسجد به عنوان یک رکن اساسی در شهر اسلامی در اقتصاد، فرهنگ و امنیت (مطالعه موردی: شهر دزفول) از مهران علی‌الحسابی و دیگران (۱۴۰۱) بیشترین قرابت را با مقاله حاضر دارد، اما هم از حیث مطالعه موردی و هم از حیث چارچوب نظری و توجه به موضوع روند سکولاریزاسیون، تفاوت قابل توجهی میان این دو مقاله دیده می‌شود. مقاله «مسجد و مدرنیته: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران» از نعمت‌الله فاضلی (۱۳۸۷) اگرچه از حیث دیدگاه جامعه‌شناختی با مقاله حاضر قرابت دارد، اما از هم از حیث مطالعه موردی و هم از حیث رویکرد تفاوت قابل توجهی با مقاله حاضر دارد.

از حیث مطالعه موضوعی این مقاله نیز مقالات زیر را می‌توان به عنوان بخشی از پیشینه تحقیق ذکر کرد. محمدجواد نطق و مهدی حسین‌زاده (۱۴۰۲)، در مقاله «بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد»، تحلیل بسیار خوبی از تحولات فضای شهر مشهد در طول تاریخ آن داشته‌اند، اما مشخصاً به مساجد به عنوان موضوع اصلی نپرداخته‌اند. صدری کیا (۱۳۹۴) «اصول توسعه کالبدی حرم

مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری، اطلاعات بسیاری مهمی دربارهٔ تحولات شهر مشهد و نسبت آن با حرم مطهر رضوی داده است، اما مشخصاً به موضوع این مقاله نپرداخته است. امین‌اله طلائی و دیگران (۱۴۰۱) در مقاله «نقش و مأموریت مرمت بافت تاریخی حرم مطهر امام رضا (ع)»، نکات مفیدی برای درک جایگاه حرم مطهر رضوی در بافت پیرامونی حرم مخصوصاً در ارتباط با معماری آن ارائه داده است، اما به موضوع مسجد نپرداخته است.

علاوه بر آثار فوق، بعضی از آثار در زبان انگلیسی و عمدتاً ناظر به تحولات مساجد در کشورهای دیگر اسلامی منتشر شده‌اند که بعضی از آن‌ها به شرح زیر هستند. سیل بوزدوغان (۲۰۰۱) در کتاب مدرنیسم و ساخت ملت: فرهنگ معماری ترکیه در جمهوری اول به بررسی تأثیر مدرنیزاسیون بر معماری در ترکیه می‌پردازد. سندی ایزنستات و دیگران (۲۰۰۸) در کتاب مدرنیسم و خاورمیانه: معماری و سیاست در قرن بیستم، نقش مدرنیزاسیون در معماری و سیاست در قرن بیستم در خاورمیانه را بررسی کرده‌اند که به موضوع مسجد نیز توجه داشته‌اند. رناتا هولود و حسن‌الدین خان (۱۹۹۷) ویراستاران کتاب معماری اسلامی و مدرنیته هستند که مجموعه مقالاتی است که به تأثیرات مدرنیزاسیون بر معماری اسلامی، شامل مساجد، می‌پردازد و در بخش‌هایی از آن به مساجد ایران اشاره شده است. تالین گریگور (۲۰۱۱) در کتاب معماری مدرن در ایران، به وجوه مختلف تأثیر مدرنیزاسیون بر ایران از جمله مساجد می‌پردازد. آزا اکسامیجا (۲۰۱۹)، کتاب مساجد و مدرنیته: مطالعه‌ای درباره نقش معماری مساجد در جامعه مدرن را به گونه‌ای نوشته است که تا حد زیادی به موضوع این مقاله نزدیک شده است؛ اما متمرکز بر موضوع بافت پیرامونی حرم رضوی نیست. در این دست آثار، روندهای کمابیش مشابه آنچه در این مقاله بررسی شده است، دیده می‌شود، اما اولاً نگاه نظری و جامعه‌شناختی در آن‌ها غالب نیست و عمدتاً با نگاه شهرسازی و معماری به مسئله پرداخته‌اند؛ ثانیاً با توجه به تمایز ماهوی روند مدرنیزاسیون در این کشورها با ایران، تفاوت‌های جدی با موضوع این مقاله دارند و ثالثاً از حیث موضوع، تمایز قابل توجهی با بافت پیرامونی حرم امام رضا (ع) دارند؛ بنابراین در این مقاله از بینش‌های آن‌ها کمابیش استفاده شده است.

چارچوب نظری

۱. تلقی ساختی - کارکردی از دین و نظارت بر امر متعالی

در اغلب تقریرهایی که از نظریه پارسونز در جامعه‌شناسی شده است، او درصدد ارائه ترکیبی از نظریه دورکیم و وبر بوده است (کرایب، ۱۳۸۴: ۶۶؛ میلبنک، ۱۳۹۶: ۱۹۱). پارسونز با تأکید بر رویکرد سیستمی، نظام اجتماعی را واجد چهار شرط کارکردی می‌داند: انطباق، دستیابی به هدف، یکپارچگی و حفظ الگو که به ترتیب با خرده‌نظام‌های اقتصادی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی (از جمله دین و آموزش) مترادف هستند (سیدمن، ۱۳۹۶: ۱۰۵). پارسونز علاوه بر ارائه دیدگاهی سیستمی از جامعه، تغییرات آن را بر اساس یک سیر تکاملی از جوامع ابتدایی به جوامع مدرن ترسیم می‌کند و در واقع، نظریه توسعه خویش را توضیح می‌دهد. این تغییرات تکاملی در نسبت با خرده‌نظام‌های مذکور، اولاً ناظر به جدایی و استقلال نسبی قلمروهای نهادی (مثلاً خانواده، اقتصاد، حقوق و حکومت و دین) است؛ ثانیاً معطوف به تخصصی شدن کارکرد آن‌ها و ثالثاً وابستگی بیشتر و روزافزون متقابل آن‌ها به یکدیگر در عین تمایزشان است (همان، ۱۰۶). از این منظر، جوامع ابتدایی که دین بر آن‌ها سلطه بیشتری دارد، کمتر از این ویژگی‌ها برخوردارند و تمایزبندی نهادها کمتر بوده و بنابراین جامعه‌ای بسته و طبیعی بوده‌اند. از نظر پارسونز در جهان غرب، سه انقلاب صنعتی، دموکراتیک و آموزشی باعث انتقال از جوامع سنتی به جوامع مدرن گردید (همان، ۱۰۷). هر چه روند پیشرفت جوامع از جوامع ابتدایی به جوامع مدرن بیشتر طی می‌شود، ویژگی سیستمی جوامع افزایش یافته و هر کدام از خرده‌نظام‌های مذکور، کارکرد خود را در سیستم اجتماعی بهتر ایفا می‌کنند و پویایی جوامع در جهان مدرن به اوج خویش می‌رسد. در نظر پارسونز، «جامعه آمریکایی، دامنه بسیار گسترده‌تری از آزادی‌ها را در مقایسه با تمامی جوامع پیشین نهادینه ساخته‌اند... درآمدهای بالاتر و بازارهای گسترده، آزادی انتخاب در مصرف را افزایش می‌دهند. بدین ترتیب، دامنه وسیعی از دسترسی به خدمات گوناگون مانند آموزش، خوابگاه‌های عمومی و از این قبیل وجود دارد. آزادی گسترده‌ای در همسرگزینی، انتخاب شغل، انتخاب دین یا وفاداری سیاسی، آزادی فکر، بیان و اظهار نظر وجود دارد» (collins, 1990: 104). به همین جهت در روند تکاملی جوامع، با هر چه بیشتر شدن پیچیدگی امور، امکان آزادی بیشتری فراهم شده و نقش دین و باورهای سنتی، کاهش می‌یابد. «در منظر

پارسونزی، جامعه از رهگذر فرایند تفکیک تدریجی به زیرنظام‌های اجتماعی مجزا تکامل یا تحول می‌یابد: به تدریج هنر از دین متمایز می‌شود، دین از سیاست، اقتصاد از رفتار اخلاقی و به همین شکل دیگر قلمروها» (میلبنک، ۱۳۹۶: ۲۲۱). بر اساس نظریه تکاملی پارسونز و متفکران متأثر از او، غرب مدرن به مثابه نقطه اوج تاریخ جهانی عرضه می‌شود و جوامع غیر غربی با فناوری‌های نسبتاً ساده، همه به مثابه بدوی طبقه‌بندی می‌شوند و در مراحل گوناگون جای می‌گیرند. به همین جهت، جوامع غربی امکانی برای سنجش دین و تعریف کارکردهای متوازن با خود پیدا می‌کنند. «از منظر پارسونزی، آن‌طور که رابرت بلاو، گریتس، برگر و دیگران به طرق مختلف آن را تجزیه کرده‌اند، کارکرد مشروعاً منسجم‌کننده دین در نهایت به تأمین عمومی قداست آزادی و تجربه دینی شخصی مربوط می‌شود» (همان، ۲۲۷). نتیجه محسوس دیدگاه سکولار جامعه‌شناسی درباره دین، مخصوصاً نظریه کارکردی پارسونز آن است که جامعه و جامعه‌شناس، برای دین و نهاد دین، نقشی کارکردی همچون دیگر نهادها قائل می‌شود و متناسب با تغییرات اجتماعی مختلف، به دین و نهاد دین، دستور ایفای نقش متناسب با همان نیاز اجتماعی را صادر می‌کند. در اینجا دین و نهاد دین چون ناگزیر از بقاء در جامعه است، لاجرم تن به خواسته جامعه و جامعه‌شناس داده و خود را تابع خواسته‌ها و تغییرات اجتماعی جامعه می‌کند. در این شرایط، اموری همچون حسن و قبح ذاتی یا حرام و حلال در امور دینی و اخلاقی بی‌معنا می‌شود و حتی به تدریج، معنای امور دینی به مثابه حقیقتی متعالی از میان می‌رود؛ بنابراین در این دیدگاه سکولار، دین حذف نمی‌شود، اما در تغییری ماهوی، عملاً وجه متعالی و حقیقی خود را از دست می‌دهد.

۲. مسجد، محور دیگر فعالیت‌های اجتماعی در شهر اسلامی

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که در بسیاری از دوره‌های تمدن اسلامی گذشته، حتی تا اواخر دوره قاجار، مسجد نقشی محوری در شهرهای اسلامی داشته است (عبدالکریم مهری و دیگران، ۱۳۹۶، علی‌الحسابی و دیگران، ۱۴۰۱، حبیبی و اهری، ۱۳۷۸، حقیقت‌نائینی، ۱۳۷۸، رئیس‌زاده و مفید، ۱۳۷۸، نقی‌زاده، ۱۳۷۸، میرفندرسکی، ۱۳۷۸، عمادی، ۱۳۷۸، منوچهری و دیگران، ۱۴۰۱ و افخمی، ۱۴۰۱). این محوریت نه تنها در ارتباط با مراکز و نهادهای فرهنگی نظیر نهاد علم، بلکه حتی در ارتباط با بازار نیز بوده است. عمادی (۱۳۷۸) این نقش محوری را در بازار تهران بررسی و به حضور حداقل ۵۰ مسجد در محدوده معروف به بازار تهران اشاره کرده است. این مساجد

با نظر به ارتباط با بازار، عمدتاً مساجد وابسته به اصناف هستند. از ویژگی‌های مهم این مساجد، ورودی‌های و خروجی‌های همواره فعال آن‌ها، مخصوصاً مساجد بزرگتر، به قسمت‌های مختلف بازار و تردد دائم اهالی بازار از درون صحن مساجد است. منوچهری (۱۴۰۱: ۱۵۳-۱۵۴) از مسجد، در رتبه اول، در کنار مدرسه، قهوه‌خانه و میدان به‌مثابه مهم‌ترین کانون‌های افکار عمومی دوره صفویه یاد کرده و بر نقش فعال مساجد در ایجاد ارتباط میان حکومت صفویه و عموم مردم در موضوعات مختلف از جمله توجیه مشروعیت حکومت، اعلام تصمیمات مهم حکومت در ارتباط با زندگی مردم، انتقال معارف تشیع و نظایر آن‌ها تأکید دارد. حبیبی (۱۳۷۸) با مروری بر مساجد دوره صفویه، معتقد است تنها یک نوع از مساجد با تراکم پایین در سطح شهر و با حداقلی از اشغال فضا بوده‌اند که مختص اعمال عبادی بوده و دیگر مساجد که در سطح محلی یا شهری به ایفای نقش می‌پرداخته‌اند، کارکردهای متنوع‌تری داشته‌اند. مساجد محله‌ای، «علاوه بر برگزاری نماز، غالباً بخشی از مجموعه وسیع‌تر مدرسه، بازارچه و ... بوده‌اند» و «مساجدی که عملکردی در مقیاس شهر دارند و نه تنها محل برگزاری نماز و آیین‌های عبادی، بلکه انجام امور حکومتی، تشریفات و بارعام و ... بوده‌اند» (حبیبی، ۱۳۷۸: ۷۰). از حیث جایگاه مساجد اصفهان در دوره صفویه در بافت شهری، مساجد مرتبط با حکومت، همچون مسجد شیخ لطف‌الله، در مرکز ثقل شهری و مجاورت قصر سلطنتی و در کنار میدان اصلی شهر قرار داده‌اند. مساجدی که محل مراجعه عموم مردم و اجتماع آن‌ها و دیگر فعالیت‌های روزمره آن‌ها بوده‌اند، اغلب در پیرامون محور اصلی و در ستون فقرات شهر ساخته می‌شده‌اند. مساجدی که محور محلات قرار داشته و اغلب فعالیت‌های هر محله در ارتباط با آن رقم می‌خورده است و به همین جهت در مجاورت آن‌ها حمام و کاروانسرا و بازارچه و موارد مشابه شکل می‌گرفته است. درنهایت، مساجد کوچک محلی که اغلب معطوف به انجام اعمال عبادی بوده، به‌طور پراکنده در همه نقاط شهر وجود داشته است (همان، ۷۲-۷۴). حقیقت‌نائینی (۱۳۷۸) با مطالعه موردی شهر نائین که مشهور به شهر ۷۲ مسجد بوده است، رابطه متقابل بافت شهری و مسجد را تا اواخر دوره قاجار بررسی نموده است. مطابق تحقیقات او، مهم‌ترین تصمیمات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شهر در مسجد جامع گرفته می‌شده و پس از مسجد جامع، مساجد محله‌ای وجود دارند. مساجد محله‌ای نیز بعضاً مختص یک محله بوده و در بعضی موارد، مانند مسجد شیخ مغربی، بابا عبدالله و خواجه خضر به دلیل استقرار در محله بازار، کارکرد فرامحله‌ای نیز

داشته‌اند. سطح سوم مساجد شهر نائین، مساجد کوچک و ساده‌ای هستند که عمدتاً با کارکرد معطوف به اعمال عبادی، در سرتاسر شهر پراکنده‌اند (حقیقت‌نائینی، ۱۳۷۸: ۸۹-۹۱). نکته مشترک تحقیق حقیقت‌نائینی و حبیبی علاوه بر سطح‌بندی کمابیش مشترک مساجد اصفهان و نائین، دسترسی چندگانه مساجد جامع، محله‌ای و فرامحله‌ای است که در اغلب ساعات روز، باز بوده‌اند.

به نظر می‌رسد این دست مطالعات به‌خوبی نشان می‌دهند که اولاً مساجد، نقشی محوری در شهرهای اسلامی ایران داشته‌اند، ثانیاً جز مساجد کوچک، دیگر مساجد که تعداد آن‌ها در شهرها قابل توجه نیز بوده است، کارکردهای متنوع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نظایر آن‌ها را عهده‌دار بوده‌اند و ثالثاً این دسترسی، مخصوصاً در سطح مساجد محله‌ای، برای عموم و به‌صورت گسترده بوده است. به همین جهت، مسجد نقشی مؤثر بر دیگر نهادها داشته و اگر مسجد را تجسم‌الاهیات در شهر بدانیم، به تعبیر پاسونزی، خرده‌نظام‌الاهیات، خرده‌نظامی در کنار دیگر خرده‌نظام‌های اجتماعی نبوده، بلکه نقشی مؤثر بر آن‌ها داشته است.

روش پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، با نظر به رویکرد تاریخی آن، شکل تعدیل‌یافته‌ای از تبارشناسی میشل فوکو است. در این شکل تعدیل‌یافته سعی شده است تا ناسازگاری‌های این روش با ساختار دینی شهر مشهد و تحولات مسجد، اصلاح شود و روابط قدرت مؤثر بر تکوین‌گفتمان‌ها، صرفاً سویه سکولار پیدا نکنند. با توجه به اینکه در این مقاله نقطه صفر و تکوین شهر مشهد در دوره تیموری، اهمیت زیادی دارد، این روش می‌تواند تحولات موضوع مورد بحث از نقطه آغاز تا اکنون را به‌خوبی نشان دهد. کچویان و زائری (۱۳۸۸) تبارشناسی فوکو را در ده‌گام معرفی کرده است. شناسایی مسئله، سوابق موضوع، شناسایی درجه یا نقطه صفر، کشف‌گفتمان‌ها، تحلیل نقاط گسست، تحلیل تبار، تحلیل نقاط تصادف، تحلیل قدرت، تحلیل نقاط مقاومت و نقد وضعیت اکنون یا حال، ده مرحله اصلی تبارشناسی فوکو است. با این حال از این ده مرحله، شناسایی نقطه صفر که منتهی به توضیح پدیده اکنون می‌شود که در این مقاله، ناظر به نقطه تکوین ساخت شهری شهر مشهد، از دوره تیموری است، کشف‌گفتمان‌ها که در این مقاله، ناظر به ادوار مهم و مؤثر بر تحولات شهری و مساجد در مشهد از جمله دوره تیموری، دوره صفوی، دوره قاجار، دوره پهلوی و دوره جمهوری اسلامی است، تحلیل

نقاط گسست، تحلیل تبار و تحلیل تصادف که به تناسب هر دوره به یک یا ترکیبی از آن‌ها اشاره شده است؛ تحلیل قدرت، عمدتاً ناظر به قدرت حکومت‌ها برای تکوین محلات و ساخت‌های شهری اشاره دارد، تحلیل نقاط مقاومت، مخصوصاً از دوره پهلوی و مقاومت بافت سنتی در برابر پروژه مدرنیزاسیون و توسعه حکایت می‌کند و درنهایت، نقد وضعیت اکنون یا حال که عمدتاً ناظر به وضعیت فعلی بافت پیرامون حرم رضوی با نظر به مساجد این بافت، مطرح شده است.

یافته‌های پژوهش

۱. نقطه صفر تکوین مشهد از دوره تیموری

شهر مشهد به لحاظ جغرافیایی در حوزه رود کشف رود و شامل چهار شهر نوغان، تابران، توس و رادکان می‌شده است (اصطخری، ۱۳۷۳). در این قلمرو سرسبز، هزار قریه وجود داشته و باغ «حمیدبن قحطبه»، در نزدیکی یکی از این قریه‌ها به نام گناباد ساخته شده و پس از شهادت امام رضا (ع)، پیکر مطهر امام در کوشک این باغ دفن شد. مطابق مطالعات تاریخی تا قرن هشتم هجری، مشهد ناظر به مجموعه ابنیه حرم مطهر رضوی و بناهای اطراف آن بوده و اطلاقی به نام شهر مشهد نداشته است (توسلی، ۱۳۹۶)؛ بنابراین اگر بخواهیم هسته اولیه آنچه از قرن هشتم به بعد^۱، به عنوان شهر مشهد شناخته می‌شود را مورد توجه قرار دهیم، سکونت‌گاه‌های پیرامون حرم مطهر رضوی است.

با نظر به حمله مغولان به شهرهای توس، طابران و نظایر آن‌ها و مصون ماندن محدوده حرم مطهر رضوی، جمعیت قابل توجهی از مردم به سمت حرم مطهر مهاجرت کرده و سنگ بنای اولیه شهر مشهد گذاشته شد (سیدی، ۱۳۹۲). با سربرآوردن حکومت تیموری و ساخت قدرت مذهبی حاکم بر آن، از سده نهم به بعد گستره شهر مشهد بیشتر شد و با ساخت ارگ حکومتی چهارباغ، اولین دولت‌خانه و محل حضور حکام، توسط شاهرخ تیموری ایجاد شد. از ۸۱۷ قمری و با حضور بایسنغر، فرزند شاهرخ تیموری در مشهد، بسیاری از بناهایی که هم‌اکنون نیز در مشهد باقی مانده‌اند، همچون مدرسه پریزاد، مسجد جامع شهر (گوهرشاد در ۸۲۱ ق)، دارالحفاظ و دارالسیاده و دارالسلام، مصلاطی طرق (۸۳۷ ق)، همگی در پیرامون حرم رضوی ساخته شد و

۱. نام شهر مشهد برای اولین بار، به عنوان یک شهر مستقل توسط حمدالله مستوفی به سال ۷۴۰ در «نزه القلوب» ذکر شده است (مستوفی، ۱۳۷۸).

با ساخت مدرسه دو درب (۸۴۳ ق) توسط خاندان امیر شیخ علی بهادر و مدرسه بالاسر مهم‌ترین ابنیه دوره تیموری شکل گرفت. این تحولات به خوبی نشان می‌دهد که روابط قدرت در دوره تیموری، حداقل در شهر مشهد، به گونه‌ای است که اغلب نهادهای اجتماعی پیرامون امر مذهبی و مشخصاً مسجد و حرم شکل می‌گرفته‌اند. پس از تأسیس اولیه شهر مشهد در پیرامون حرم رضوی و ظهور حکومت شیعی صفویه، علاوه بر آنکه مشهد به جهت موضوع زیارت، تبدیل به یک شهر مذهبی گردید، با ساخت انبوهی از مدارس علمیه در این دوره، تبدیل به یک قطب علمی نیز شد. در دوره قاجار و به دنبال دو سفر زیارتی فتح‌علی‌شاه و ناصرالدین‌شاه به مشهد، سامان شهری مشهد کامل‌تر شد. اولین سرشماری جمعیت در ۱۲۴۵ بدست‌آمد. شهر در آن سال حدود ۶۰۰۰۰ نفر جمعیت، ۳۴۸۸ باب واحد شغلی در ۵ محله و ۱۶۷ مسجد، ۱۹ مدرسه، ۴۷ حمام و ۵۶ آب‌انبار داشت.

با این حال متناسب با موضوع این مقاله، مهم‌ترین تحولی که در دوره معاصر و متأثر از طرح مدرنیزاسیون پهلوی، به شکل بی‌سابقه‌ای رقم خورد، جدایی کالبدی حرم مطهر رضوی از بافت شهری در جریان اجرای طرح «فلکه حضرتی» بود که در ادامه به آن اشاره خواهد شد. در دوره پهلوی دوم، در ذیل نوسازی ۱۳۵۲ و مخصوصاً با حضور عبدالعظیم ولیان از ۱۳۵۴، ایده جدایی حرم مطهر از بافت شهری تقویت شد و با ایجاد فضای سبز گسترده در فلکه حضرتی، بخش قابل توجهی از مدارس علمیه، مناطق مسکونی، بازارها و از مهم مهمتر، مساجد این منطقه تخریب گردید. این دوره هم‌زمان با اوج اجرای برنامه‌های عمرانی (توسعه) پهلوی دوم است و ساخت‌وسازهای پیرامون حرم رضوی کاملاً متناسب با همین برنامه‌های عمرانی شکل می‌گیرد. دومین طرح نوسازی از دهه ۱۳۷۰ و با عنوان طرح طاش توسط بوربور بود که منجر به وضعیت فعلی شهر مشهد شده است.

پس از مروری کلی بر تاریخ شکل‌گیری و استمرار شهر مشهد، در ادامه با تکیه بر عناصر شهر اسلامی و در راس آن‌ها مسجد، سعی خواهیم کرد تا نشان دهیم که چگونه تا پیش از دوره پهلوی، مساجد و نهادهای مشابه مانند حسینیه‌ها و تکیه‌ها نقشی محوری در نظم اجتماعی مشهد بازی می‌کردند، اما با اجرای دو موج نوسازی دوره پهلوی و دهه ۱۳۷۰ به بعد، این نقش به شدت کاهش یافت و مساجد از نظم اجتماعی مشهد به حاشیه رانده شده و به حداقل کارکرد خود، یعنی اعمال عبادی فروکاسته شدند.

۲. حرم- مسجد، دال اصلی گفتمان اجتماعی پیش از دوره پهلوی و کانون دیگر نهادهای شهری

علیرغم آنکه درباره شهر اسلامی، تعارف مختلف و متعددی ذکر شده است، اما در یک تعریف کلی می‌توان اشاره کرد که در مبانی قرآنی، معیار شهر اسلامی داشتن فرهنگ دینی، خدانشناسی و ارتباط با خدا است و در نتیجه، آن تمدنی متمدن‌تر است که مسیر حرکت اجتماعی و فردی آن در مسیر الهی بوده و از نظر اصول قرآنی افرادی صالح، ساکن آن هستند که در این صورت محل اجتماع و فعالیت‌شان را شهر می‌نامند (مروتی و دارابی، ۱۳۹۳). حتی اگر نظریه فارابی درباره مدینه فاضله را ملاک قرار دهیم، مدینه یا شهر، مکانی است که بر اساس سنن نبوی اداره شده و بنیان آن بر حکمت اسلامی است (فارابی، ۱۳۶۱). از این جهت، حداقل چهار عنصر اساسی را می‌توان به عنوان ارکان شهر اسلامی برشمرد:

۱. عناصر مذهبی شامل مسجد، تکیه و حسینیه؛

۲. عناصر تجاری، بازرگانی، بازار شهر، مراکز اقتصادی و مالی، شامل منظرگاه‌ها،

کاروان‌سراها، تیمچه‌ها و قیصریه‌ها؛

۳. محلات شهر و لایه‌های آن؛

۴. معابر، گذرهای اصلی و فضاهای عمومی (توسلی، ۱۳۸۱).

این عناصر در بافت شهری و نظم اجتماعی ناظر به آن، به شدت به هم پیوسته بوده‌اند و تحول در یکی از آن‌ها باعث تحول در بقیه عناصر می‌شده است. با این حال در میان این پنج عنصر، مسجد جایگاه ویژه‌ای داشته است. مسجد، به منزله دال اصلی هویت شهری در شهرهای اسلامی مطرح بوده و به عنوان مهم‌ترین مرکز دینی و اجتماعی و سیاسی در حیات شهری موجب شد که در بیش‌تر شهرهای بزرگ و مهم، مسجد جامع در کنار مهم‌ترین راه درون‌شهری که غالباً به یک یا دو دروازه مهم شهر متصل بود و بازار در داخل آن شکل می‌گرفت مستقر بود (نوروزی، ۱۳۹۷). در نتیجه مساجد را می‌توان به عنوان دال اصلی گفتمان اجتماعی و کانون بافت تاریخی شهرهای اسلامی دانست و در کنار حسینیه‌ها، از مهم‌ترین مراکز عبادی در برگزاری مراسم‌ها در بافت پیرامون حرم رضوی بوده‌اند. با این حال با توجه به جایگاه زیارت حرم مطهر رضوی، مساجد، حسینیه‌ها و تکیه‌ها علاوه بر نقش شهری، تأثیر بسیار زیادی بر مناسک و آیین‌های مذهبی به عنوان عنصر هویت‌بخش شهر مشهد داشته‌اند؛ بنابراین برای درک جایگاه مساجد در نظم اجتماعی شهر مشهد، علاوه بر ارتباط مسجد با هر

یک از عناصر سه گانه دیگر، ارتباط مسجد با زیارت و آیین‌های مذهبی را نیز توضیح خواهیم داد.

۲-۱. معابر و گذرگاه‌های اصلی در ارتباط با مساجد

تا پیش دوره تیموری، مسجد بالاسر، بقعه حرم مطهر و مناره و باروی شهر از مهم‌ترین عناصر کالبدی شهر مشهد بودند. ایجاد معبر سراسری خیابان صفوی (بالاخیابان-پایین خیابان) در دوره صفوی، باعث شد تا محلات شهر مشهد از سه یا چهار کلان‌محلّه نوغان، عیدگاه، سراب و میرعلی آمویه در دوره تیموری، به شش محلّه عیدگاه، بالاخیابان، پایین خیابان، سرشور، نوغان و سراب دوره صفوی تبدیل شود و محلات خُردی همچون دولاب، دستجرد، عیدگاه، کاریز، سرسنگ، سراب، سرحوضان، دروازه، حاجی گداغلی آهکی، حمام گودسلوک، محمد علی باشی، حاجی مومن، گود حسام‌الدین، سرشور، بابا قدرت، صدنفران، کوچه کاریز، چهارباغ، کوچه صومعه، حسن بک و عاشورکالی شهر مشهد را تشکیل می‌دادند. در دوره افشار، محلّه جدیدی اضافه نشد و تنها گستره این محلات بیشتر شدند. در دوره صفویه، با عنایت خاص شاه‌عباس به حرم حضرت رضا (ع) و ۳ بار زیارت پیاده او، علاوه بر تأسیس خیابان بالاخیابان-پایین خیابان که کل شهر را به دو قسمت تقسیم می‌کرد، حرم امام رضا (ع) واجد صحن شد و با انتقال آب نهر چشمه گلسب (گلساب) توس، به همراه آب کشف‌رود و قنات‌های اطراف شهر به منطقه حرم رضوی، رونق بسیار زیادی در مشهد ایجاد شد (خادمیان، ۱۳۸۰). چنانچه اشاره خواهد شد، با نظر به نقش جدی مسجد در محلات، معابر و گذرگاه‌های اصلی با مساجد گره می‌خورند.

۲-۲. مسجد و انسجام اجتماعی محلات

اگر محلات شهرهای اسلامی را دارای لایه‌های مختلف بدانیم، مرکز هر محلّه مهم‌ترین فضای اجتماعی و قلب هر محلّه محسوب می‌شود که مظهر بیشترین تعاملات و تجمع‌های افراد هر محلّه محسوب می‌شده است. مسجد به‌عنوان محور فعالیت‌ها، نشانه اصلی و مهم‌ترین عنصر کالبدی هر محلّه نقش ایفاء نموده است (حبیبی، ۱۳۷۵). علاوه بر مرکز محلّه، هر محلّه از لحاظ فضایی دارای قلمرو و حریم مشخصی بود که تقریباً برای تمامی ساکنین شناخته شده بود و ضمن آنکه توسط یک راه اصلی خود را به بازار شهر یا امتداد راه اصلی منتهی به بازار وصل می‌کرد، به همان ترتیب خود را از فضای عمومی و پر تحرک آن دور نگه می‌داشته است. در این قلمرو، پس از مرکز محلّه، سلسله‌مراتبی وجود داشته است که دسترسی‌های محلّه

را تعیین می‌کرده و باعث ایجاد فضاهای عمومی و خصوصی در یک محله می‌شده است. به‌طور کلی ساختار محلات شامل چهار فضای خصوصی (واحد مسکونی)، نیمه‌خصوصی (ویژگی‌های قومیتی)، نیمه عمومی (گذرگاه‌های اتصال مسکونی به عمومی شامل گذر اصلی محله، گشادگی‌های داخل بافت) و عمومی (مرکز محله، میدان‌گاهی‌های اصلی، مکان‌های عمومی، معابر، گذر اصلی) می‌شود.

در شهر مشهد و مخصوصاً در بافت پیرامون حرم رضوی، حداقل دو فضای عمومی قابل شناسایی بوده است. اول، خود حرم مطهر به‌عنوان مهم‌ترین فضای عمومی همه محلات منتهی به آن شناخته می‌شده است؛ اما در مرحله بعد، مساجد و حسینیه‌ها در ارتباطی که با بازار و میدان‌گاه‌ها داشته‌اند، مهم‌ترین عرصه عمومی هر محله و قلمرو آن محسوب می‌شده‌اند. از حیث ساختاری، محلات نزدیک به حرم، محلات خطی بوده‌اند که با بازار و لبه‌های قوی تجاری شناخته می‌شده‌اند و محلات دورتر از حرم، محلات مرکزی هستند که بافت مسکونی‌تری دارند.

در دوره صفویه، در حیطه خود حرم مطهر، ساخت صحن عتیق، از حیث معابر و محلات شهری، ایجاد راسته بالاخیابان و پایین خیابان و از حیث مدارس، ساخت مدارس عباسقلی‌خان، نواب، خیرات‌خان، فاضلیه، سمیعیه، مستشار (ملاتاج)، میرزا جعفر، باقریه، بهزادیه، ابدال خان و حمام‌های متعدد همچون مهدی قلی‌بیک و آغچه، سوسو (سرسوق)، چهارباغ و مقبره‌هایی همچون پیر پالان‌دوز، مقبره گنبد سبز، گنبد الله‌وردی خان و حاتم‌خانی و نیز کاروان‌سراهای میرمعین، زغالی، امام جمعه، الله وردیخان، سلطانی و نظایر آن‌ها ایجاد شد.

در دوره قاجار، به سبب کثرت جمعیت، محلات نوغان و پایین‌خیابان در تحصیل و حضور در مساجد پیشتاز بوده‌اند. وجود بیشتر کاروان‌سراها و کارخانه‌ها در محله پایین‌خیابان نشان از گسترش تجارت در این محله دارد. از آن طرف با وجود کثرت جمعیت در نوغان، پایین‌خیابان و عیدگاه بیشتر امکانات رفاهی همچون حمام و آب‌انبار در محله بالانشین سراب قرار گرفته بود. در این دوره با ساخت صحن آزادی، فضای شرقی حرم گسترش یافت و این صحن به علت قرارگیری در پایین‌پای حضرت مورد استقبال قرار گرفت. در این دوره عرصه‌های عمومی چون بالاخیابان و پایین‌خیابان و فضاهای عمومی چون مدارس، بازار و حمام‌ها نیز مورد استقبال مردم بود. در اسناد تاریخی، مهم‌ترین عرصه‌های عمومی که باعث حضور مردم می‌شد، بالاخیابان و پایین‌خیابان، چهارسو نوغان، عیدگاه، بازار بزرگ، سرسنگ و چهارباغ بود.

۲-۳. نقش مکملی بازار و مسجد

در شهرهای ایران، بازار مرکزی بر روی مهم‌ترین محور ارتباطی شهر قرار داشت که از یک دروازه آغاز و تا مرکز شهر امتداد داشت. عناصر کالبدی بازار به دودسته قابل تفکیک بودند که خود به اجزای کوچک‌تری تقسیم می‌شدند: اول، عناصر سازنده هویت تجاری بازار مانند راسته، چهارسو، تیمچه و غیره و عناصر دوم، کامل‌کننده نیازهای مردم در بازار مانند مسجد، حمام و غیره است (بیگلری، ۱۳۵۵).

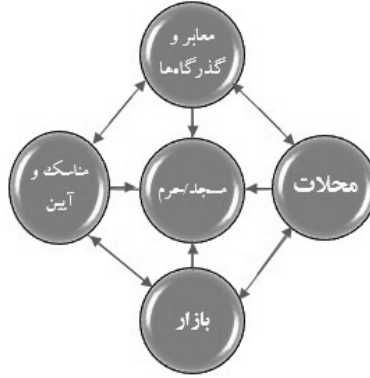
در دوره تیموری، با ساخت مسجد جامع گوهرشاد، تحولی در مشهد ایجاد شد. همچنین با احیاء راسته بازار گناباد که از کنار این مسجد و مدارس این دوره می‌گذشت و تا محله سرشور امتداد داشت، این مسیر از کارکرد تجاری خارج شد و با ساخت میدان سرسنگ و مقبره امیر ملکشاه در کنار میدان، یکی از مهم‌ترین کادوهای اجتماعی و عمومی شهر شکل گرفت. میدان سرسنگ با توجه به اینکه بناهای حکومتی چهارباغ و سه محله چهارباغ، سرشور و عیدگاه را به سمت حرم هدایت می‌کرد و در اطراف آن مدارس و کاروان‌سراها متعددی ساخته شده بود، در دوره تیموری عرصه برگزاری مراسم‌های عمومی بود (سیدی، ۱۳۷۸). با ترویج و گسترش مذهب شیعه و افزایش میزان زائران مرقد حضرت رضا (ع) در دوره صفوی، مسیر گناباد در طول حرم درآمد و بازار گناباد توس، تبدیل به یکی از قدیمی‌ترین بازارهای ایران شد (ماهوان، ۱۳۸۳). در دوره قاجار، متوازن با حضور تعداد قابل توجهی از مساجد و تکیه‌ها در محله نوغان و پایین‌خیابان، کاروان‌سراه و بازارها و تجارت‌خانه‌های متعددی نیز در این منطقه شکل گرفت.

۲-۴. مسجد، زیارت و آیین‌ها و مراسم مذهبی

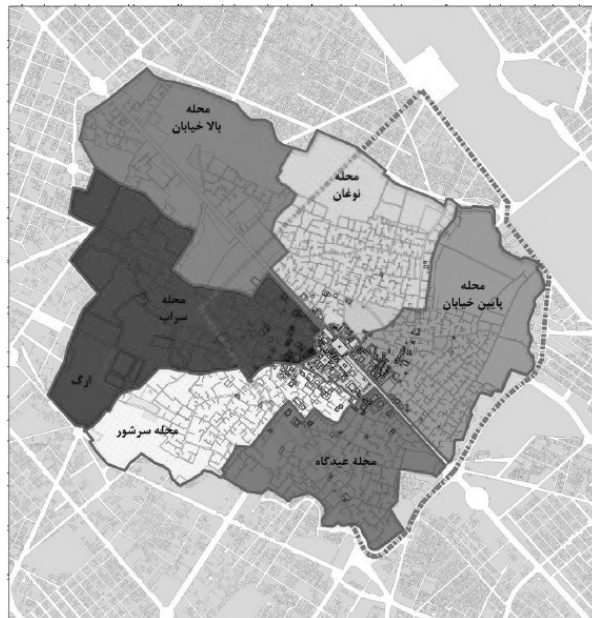
زیارت به‌عنوان کانون اصلی نظم اجتماعی شهر مشهد، باعث شکل‌گیری مجموعه‌ای از آیین‌ها و مناسک پیرامون خود شده و از حیث مکانی، سبب نقش‌آفرینی جدی حسینه‌ها، تکیه‌ها و از همه مهم‌تر، مساجد می‌شده است. از این حیث تحلیل آیین‌ها و مراسم مذهبی می‌تواند جایگاه مساجد را در شهر مشهد و به‌طور خاص بافت پیرامون حرم رضوی توضیح دهد. آیین‌های مشهد قدیم را به‌طور کلی می‌توان از حیث جنبه درونی محلات و بیرونی ناظر به حرم مطهر امام رضا (ع) تحلیل کرد. از حیث جنبه درونی، مراسم در حسینه‌ها و تکایا یا مساجد درون محلات برگزار می‌شده‌اند و از حیث بیرونی، ناظر به حرکت آیینی آن‌ها به سوی حرم مطهر قابل بررسی‌اند (شیعه، ۱۳۹۲: ۱۱۰). به‌همین جهت، بسیاری از آیین‌ها با هویت محلات و حسینه‌ها و مساجد

آن‌ها گره می‌خورده‌اند. آیین دهه‌ اول ماه محرم، اربعین سیدالشهدا (ع)، مراسم ماه رمضان، مخصوصاً شب‌های قدر، وفات پیامبر (ص) و شهادت امام حسن مجتبی (ع)، شهادت حضرت رضا (ع) و آخر ماه صفر از آیین‌های قدیمی عزاداری مشهد محسوب می‌شوند. از مهم‌ترین مراسم‌های محدوده حرم مطهر می‌توان به نقاره‌زنی حرم، خطبه‌خوانی شب شهادت امام رضا (ع)، خطبه‌خوانی شب عاشورا، خطبه‌خوانی مجلس سلام، خطبه‌خوانی تشییع مردگان، شام غریبان خدام، شام غریبان امام رضا (ع) در حرم، تعویض پرچم اول ماه ربیع‌الاول و خطبه‌خوانی روزانه مراسم صدفه اشاره کرد. مراسم دیگری نظیر روضه صلوات (پهن کردن پارچه سبز و کاسه‌ای نمک و ۱۴۰ دانه تسبیح در آن و برگزاری روضه و ۱۴ هزار صلوات)، شبیه‌خوانی و مقتل خوانی که در مساجد و همچون مسجد گدا علی، حسینیه کرمانی‌ها، حسینیه نجفی‌ها، حسینیه حوض امیر و غیره برگزار می‌شده است. مراسم شمع تسلیم در مسجد امام زمان (عج) در نوغان، حلواپزان سحر عاشورا، سفره حضرت عباس، زنجیرزنی و سینه‌زنی هیئت‌های مشهد نیز بخشی دیگر از این آیین‌ها هستند. مراسم بزرگداشت عید غدیر، نیمه شعبان، عید مبعث و نظایر آن‌ها نیز از دیرباز در مشهد جریان داشته است. در کنار این آیین‌ها، مراسمی همچون شله‌پزی روز اربعین، خیمه‌سوزی مسجد عرب‌ها و هیئت منتظرین و لیعصر عیدگاه، چاووشی خوانی ندای آغاز محرم یا رمضان (مانند الله‌رمضونی در محله)، نخل‌گردانی (از دوره صفویه)، سنت شب چله‌گی عروس، شال انداختن، خنجه‌کشی، علم‌برداری، شاخسی و اخسی (شاه‌حسین گویان)، مشعل‌گردانی نجفی‌ها، خیمه‌سوزان طبرسی، پخت و پخش غذای نذری، تشییع جنازه امام رضا (ع) در نوغان (یادگار دوره صفویه) و مراسم هفت مسجد برای بشارت پایان ماه صفر از جمله این آیین‌های سنتی هستند که بعضی از آن‌ها بیش از چند صدسال در محدوده تاریخی قدمت داشته‌اند و محل برگزاری آن‌ها عمدتاً حرم مطهری رضوی یا مساجد و حسینیه‌های محلات بوده‌اند (برازش، ۱۳۹۲ و نقی‌زاده و امین‌زاده، ۱۳۸۲). از مهم‌ترین حسینیه‌های دوره قاجار که پیش از طرح طاش ۱۳۷۸ نیز باقی مانده بودند، می‌توان به حسینیه و تکیه، گدا علی، حوض امیر، محمد سرخه، مروی‌ها، بزازه‌ها، علی اکبری‌ها، شمشیرگرها، رحیمیان، برقی‌ها، حاج حبیب، زرگرها، قفل‌گرها، فتاح‌خان و هیئت شهدا اشاره کرد.

گفتمان اجتماعی مشهد تا قبل از دوره پهلوی

در مجموع در آستانه ظهور دوره پهلوی، در سال ۱۲۴۸ قمری، وضعیت محلات مشهد به این شکل بوده است:

از حیث آماری، وضعیت موارد مذکور تا پایان دوره قاجار در جدول زیر به تفکیک ۶ محله مهم آمده است:

کارخانه شهربافی و شالبافی	باغ	آب‌انبار	حمام	کاروانسرا- تیمچه	تکیه	مسجد	حوزه
۱۳۷	۹۷	۵۱	۴۹	۴۹	۵۹	۹۴	کل شهر
۱۸	۱۲	۸	۸	۱۴	۶	۱۷	محله نوغان
۱۲	۲۱	۱۰	۱۵	۵	۱۴	۱۴	محله سراب
۲۰	۱۳	۱۰	۹	۴	۱۰	۹	محله سرشور
۲۸	۱۴	۸	۷	۹	۱۷	۱۶	عیدگاه
۵۶	۵	۷	۶	۱۶	۹	۲۲	پایین خیابان
۳	۳۲	۸	۴	۱	۳	۱۶	بالا خیابان

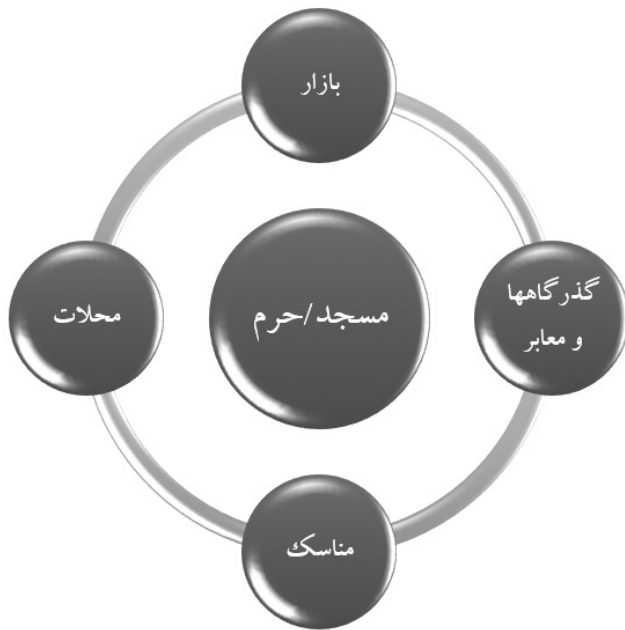
۳. گفتمان پهلوی: گسست حرم و مسجد از دیگر نهادها

چنانکه توضیح مختصر فوق نشان می‌دهد، شهر مشهد به‌عنوان یک شهر اسلامی، اگرچه در ادوار مختلف، تحولاتی را پشت سر گذاشته است، اما این تحولات به‌نحوی نبوده است که ساخت اصلی شهر در پیرامون حرم رضوی را دچار یک دگرگونی اساسی نماید. در تمام ادوار مذکور، بافت شهری به‌نحوی است که محلات، بازار، مساجد، حسینیه‌ها و نظایر آن‌ها همگی با محوریت حرم مطهری رضوی و زندگی پیرامون آن شکل می‌گیرد و با محدوده حرم مطهر، پیوستگی تنگاتنگ دارد. با این حال با آغاز طرح نوسازی پهلوی اول و بیش از آن در دوره پهلوی دوم (از ۱۳۵۲) شاهد تغییری اساسی در شهر مشهد هستیم که ماهیت به‌شدت متفاوتی نسبت به تغییرات ادوار گذشته دارد. چنانکه اشاره خواهیم کرد، فارغ از همزمانی این تغییر و تحولات با اجرای برنامه‌های عمرانی (توسعه) پهلوی دوم در ایران، از حیث محتوایی نیز کاملاً در چارچوب نظریات توسعه و نسبت آن‌ها با دین و نهادهای دینی می‌گنجد. در ادامه به شواهد دال بر این مسئله اشاره کرده و پس از آن، به نتیجه‌گیری خواهیم پرداخت. در دوره پهلوی اول، دو تحول بزرگ در مشهد، زمینه تغییر بافت شهری بی‌نظیری را ایجاد کرد. اول، ایجاد «فلکه حضرتی» در این دوره به‌معنای احداث خیابان مدور و عریض به دور ساختمان‌های حرم مطهر به عرض ۳۰ متر بود که در دو مرحله، در ۱۳۰۸ (فلکه شمالی) و ۱۳۰۹ (فلکه جنوبی) انجام شد و تقریباً بافت اصلی شهر مشهد امروز، مخصوصاً در ارتباط با حرم امام رضا (ع) در ارتباط با چهار محور ارتباطی خیابان طبرسی، خیابان تهران امام رضا (ع)، خیابان شیرازی و خیابان نواب را شکل داد (رضوانی، ۱۳۸۴). این اقدام بی‌سابقه، عملاً بافت به‌هم‌پیوسته و تنگاتنگ

محلات پیرامون حرم رضوی را که به‌طور طبیعی شکل گرفته بود، دگرگون کرد. طی این دوره، برای ایجاد چشم‌انداز یکنواخت از حرم به‌صورت پیاده، بناهای مسکونی و تجاری پیرامون حرم را تا مرز اولین گذرهای پیرامونی تخریب و گرداگرد مجموعه حرم را دیوار کشیدند، معبر سواره حلقوی نیز برای تسهیل تردد با وسایل نقلیه در پیرامون این دیوار ساخته شد و مقابل آن واحدهای تجاری، خدماتی و مهمان‌سراها بنا گردید (سرخیلی و دیگران، ۱۳۹۳) و دو قبرستان عمده واقع در محدوده شهر (قبرستان قتلگاه و عیدگاه) تسطیح و به فضای سبز و معبر تبدیل شد (متولی حقیقی، ۱۳۹۲، نجیب و همکاران ۱۳۹۴). با این اقدامات، حرم و مساجد، اگرچه در مرکز گفتمان اجتماعی قرار داشتند، اما ارتباط گفتمانی خود را با دیگر عناصر زندگی شهری از دست دادند. علاوه بر تشکیل فلکه حضرتی که شرح آن گذشت، محله ارگ با محوریت خیابان ارگ نیز شکل گرفت که می‌توان آن را اوج تفکر مدرن شهری دانست. این خیابان در سالهای ۱۳۰۷ - ۱۳۰۹ شمسی به‌گونه‌ای احداث شد که از ارگ شروع و پس از تقاطع با بالاخیابان به خواجه ربیع می‌رسید و در تقاطع بالاخیابان، زمینه‌ساز احداث «میدان شاه» (میدان شهدای فعلی) شد. با احداث خیابان دانشگاه و اتصال آن به این میدان، یکی از مهم‌ترین میادین شهر شکل گرفت (رضوانی، ۱۳۸۴). اگر این خیابان را با خیابان صفوی در دوره پهلوی که پیش از آن، مهم‌ترین تحول شهری مشهد محسوب می‌شد مقایسه کنیم، در خواهیم یافت که فارغ از نهادهای شکل گرفته در این خیابان، حتی ساخت آن نیز در ارتباط با حرم مطهری رضوی قرار نداشته و در مجموع، خیابان ارگ و میدان شاه، نمونه بارزی از جریان نوسازی در این دوران است (قلندریان و همکاران، ۱۳۹۱)؛ جهت‌گیری کلی این خیابان معطوف به حرم امام رضا (ع) نبود و برخلاف محلات سنتی مشهد که در آن، مسجد محوریت داشت، محوریت آن عمدتاً ناظر به بناهای اداری و خدماتی شهر همچون باغ ملی، دارایی، هلال‌احمر، شهرداری، سینماها و بانک‌ها، در بافتی کاملاً متمایز از بافت شهری مشهد که اغلب معطوف به حرم رضوی شکل گرفته بود، ساخته شد. در این محلات، مساجد، اگرچه حضور داشتند، اما ارتباط گفتمانی با نهادهای شهری و اجتماعی نداشتند و از حیث روش‌شناختی، گسست گفتمانی را رقم خورد که با تحولات پیشین، تمایزی جدی داشت.

تحول دوره رضاخان با طرح نوسازی ۱۳۵۲ تکمیل شد و نمود آن، با اقدام عبدالعظیم ولیان در ۱۳۵۴ درباره بافت پیرامون حرم رضوی به‌ظهور رسید. در این طرح با ایجاد فضای سبز گسترده پیرامون حرم رضوی، فاصله حرم مطهر و بافت شهری بیشتر شد و بخش قابل توجهی از مساجد، حسینیه‌ها، منازل مسکونی و حتی

راسته سنتی بازار پیرامون حرم رضوی تا شعاع ۳۲۰ متر از گنبد مطهر تخریب و تسطیح شد و با ایجاد بازار رضا، بازاریان به آنجا منتقل شدند؛ هرچند راسته شهری عباسقلی‌خان، سرشور، حوض امیر، عیدگاه، حاج آقاجان، سیابون و نوغان در این محدوده کمتر مورد تخریب واقع شدند.

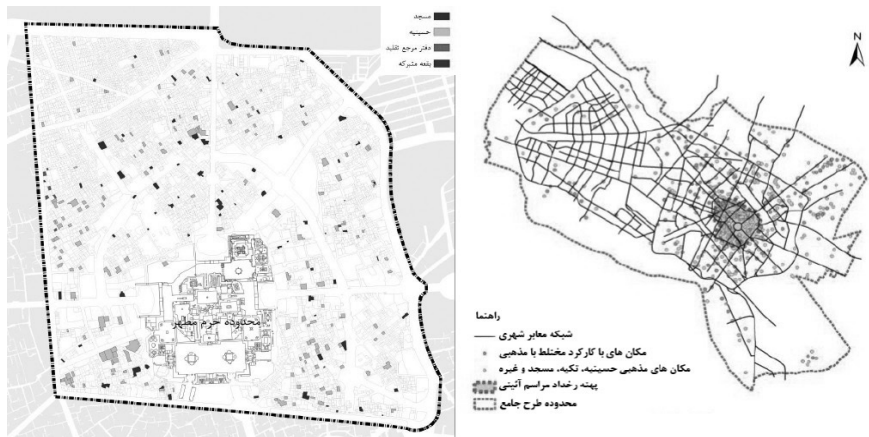

گفتمان اجتماعی مشهد در دوره پهلوی

۴. گفتمان نوسازی ۱۳۷۰: کاهش منزلت اجتماعی مساجد در موج دوم نوسازی ۱۳۷۰ با وقوع انقلاب اسلامی اگرچه انتظار می‌رفت تحولات شهر مشهد، متناسب با ساختار شهر اسلامی به پیش برود، اما هم در سطح شهر و هم در بافت پیرامون حرم رضوی، به دلیل اجرای برنامه‌های توسعه از دهه ۱۳۷۰ و غفلت از تلاش برای اجرای الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، باعث شده است تا نظم شهری مشهد، روز به روز از یک شهر اسلامی فاصله بگیرد. فارغ از آنکه تشکیل محلات گسترده و کلان و کیل‌آباد، قاسم‌آباد، احمدآباد و نظایر آن‌ها به شدت از ساختار محلات گذشته اسلامی فاصله داشته و عناصر محوری آن، از جمله مسجد و حسینیه در آن‌ها نقشی محوری ندارند (که پرداختن به آن، می‌تواند موضوع مقاله دیگری باشد)، اما در موضوع این مقاله یعنی بافت پیرامون حرم

سکولار شدن جایگاه مسجد در زیست شهری دوره [...]

مطهری رضوی نیز ساخت اصلی محلات گذشته در حال از میان رفتن است و محوریت مسجد و نهادهای فرهنگی وابسته به آن همچون حسینیه‌ها، تکیه‌ها و حتی مدارس در ساخت شهری جدید به شدت کاهش یافته است. این تحول، مخصوصاً با کاهش ساعات باز بودن مساجد، باعث شد تا مساجد تبدیل به یک نهاد موازی در کنار دیگر نهادهای شهری و اجتماعی قلمداد شده و محوریت خود را از دست بدهند.

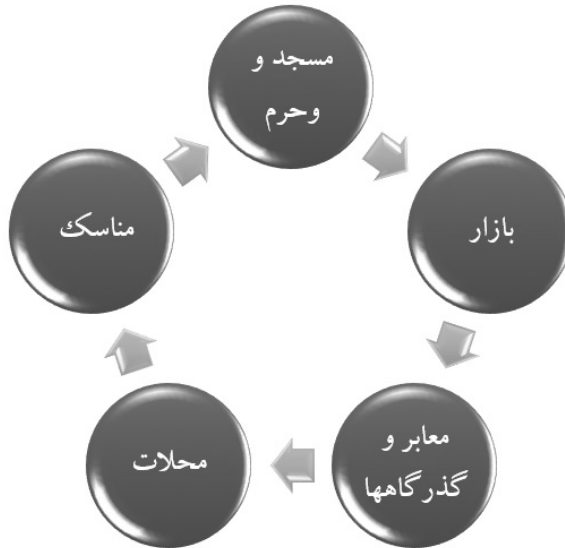

این دو عکس به خوبی هم کاهش مکان‌های مذهبی در بافت پیرامون حرم را نشان می‌دهد (سمت چپ) و هم فقدان مکان‌های مذهبی، مخصوصاً مساجد در محلات جدید شهر مشهد را نمایان می‌سازد.

اگرچه طرح ایده تحول اساسی در بافت پیرامون حرم رضوی، از اوایل دهه ۱۳۷۰ مطرح بوده است، اما اجرای طرح نوسازی بافت پیرامون حرم رضوی (مشهور به طرح طاش) از ۱۳۸۷ به طور جدی آغاز شد. در پژوهش رهنما (۱۳۷۶) یعنی پیش از اجرای طرح طاش، ۱۵۰ حسینیه در بافت تاریخی شهر مشهد شناسایی شد. از نظر عملکرد، ۱۰۰ درصد حسینیه‌ها دارای فعالیت دینی و ۳۵ درصد دارای فعالیت رفاهی بودند و فعالیت آموزشی فقط در حسینیه‌های محلی که توسط شهروندان مشهدی بنیان شده بود اجرا می‌شد. کارکردهای جانبی چون صندوق قرض الحسنه، فعالیت بسیج و اطعام مستمندان در برخی حسینیه‌ها مشاهده شده است. برخی از حسینیه‌ها به نام اصناف (شمشیرگران، قماش فروش‌ها، خبازها، قفل‌گرها و مسگران) و برخی به نام گروه‌های قومی (یزدی‌ها، شاهرودی‌ها، فروشانی‌ها، مرنندی‌ها) نامگذاری شده بود. از این جهت

تا پیش از اجرای طرح طاش، علیرغم همه تحولات دوره پهلوی، اما مساجد همچنان پیوند گفتمانی و محوری خود را با دیگر نهادها حفظ کرده بودند. این در حالی است که پس از اجرای این طرح، ساختار سنتی این بافت به کلی تخریب شد و رتبه و نقش مساجد در این بافت، در قیاس با دیگر کاربری‌ها به رتبه هفتم کشیده شد و کاملاً در کنار دیگر نهادها یا پایین‌تر از آنها قرار گرفت. مطابق آمار ۱۳۹۹، رتبه اول زمین‌های بافت پیرامون حرم رضوی، متعلق به زمین‌های بایر و معابر با ۲۹/۴ درصد است. پس‌از آن، زمین‌های مسکونی، در رتبه سوم، زمین‌های اقامتی از جمله هتل، مهمان‌سرا، مسافرخانه و مهمان‌پذیر، رتبه چهارم، زمین‌های تجاری، رتبه پنجم، تجاری- اقامتی، رتبه ششم، تجاری- مسکونی و رتبه هفتم، مجموع مکان‌های مذهبی از جمله مساجد، حسینیه‌ها، تکایا و بقاع متبرکه است شامل ۲/۵ درصد از زمین‌های این بافت می‌شود و عمدتاً در محلات قدیمی نوغان، بالاخیابان، چهارباغ و عیدگاه توزیع شده است. جالب اینجاست که رتبه‌های بعدی متعلق به دبستان و پیش‌دبستانی، مراکز آموزش عالی از جمله حوزه‌های علمیه است که در بافت سنتی، اهمیت زیادی داشتند. به تعبیر گفتمانی، دال‌های اصلی محلات سنتی در شهر اسلامی، به حاشیه می‌رفت و دال‌های جدید برخاسته از برنامه‌های توسعه جایگزین آن‌ها می‌شد.

علاوه بر این، بخش قابل توجهی از هویت تاریخی و فرهنگی این بافت در معرض تخریب قرار گرفته است. در طرح‌های اجرایی توسعه انجام گرفته در پیرامون حرم مطهر رضوی بسیاری از گذرهای تاریخی حرکت دسته‌های عزاداری تخریب و به تبع آن هویت‌های تاریخی که از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته بود، از میان رفته است. در کنار این موضوع، بخش اعظم ساخت و اداره بناهای مذهبی و هویتی محله‌های تاریخی بر محوریت درآمد وقف یا اجتماع مردم مهاجر بود که با عدم جایگزینی در طرح، از بین رفت. با کاهش جمعیت ساکن و از میان رفتن درآمد وقف، بخش اعظم انجام مراسم‌های مذهبی در بافت تغییر کرد و دچار آسیب جدی شد.

گفتمان اجتماعی مشهد از ۱۳۷۰ به بعد

نتیجه‌گیری، پیشنهادهای پژوهشی و راهکارهای اجرایی

تحولات اجتماعی دوره معاصر، تقریباً از اواسط دوره قاجار باعث شده است تا نظم اجتماعی جامعه ایران، دستخوش تحولاتی شود که در طول تاریخ خود، بی‌سابقه یا کم سابقه بوده است. یکی از این تغییرات، تغییرات اساسی در شهرهای مذهبی از جمله مشهدالرضا (ع) بوده است. در این مقاله سعی شد تا با مروری تاریخی بر تحولات شهر مشهد، با تمرکز بر موضوع مسجد به‌عنوان کانون شهر اسلامی و محلات آن، نشان داده شود که اولاً شهر مشهد تا پیش از دوره جدید، عمدتاً با محوریت زیارت در پیرامون حرم مطهر رضوی شکل گرفته است و منطق توسعه و تحول آن، تابع منطق دینی بوده است. ثانیاً این تغییر و تحولات هیچ‌گاه باعث دوری هویت اجتماعی شهر از بافت اسلامی آن نشده و تنها در دوره معاصر است که با تفکیک امر اجتماعی و شهری از امر قدسی (حرم مطهر رضوی)، چنین تحولی رقم خورده است.

در توضیح این تحلیل، با استناد به نظریه پاسونز، توضیح داده شد که فرایند سکولاریزاسیون اجتماعی در آغاز، ناظر به گسست حیات اجتماعی از امر قدسی و پس‌از آن، نظارت بر امر قدسی و متعالی و تعیین کارکردهای سکولار برای آن است.

شواهد متعدد در این مقاله نشان داد که گسست زندگی شهری از نهاد قدسی حرم مطهری رضوی، باعث شد تا امکان نظارت بر آن‌ها توسط امر سکولار ایجاد شود. گسست هویت شهری مشهد از هویت اسلامی و تاریخی‌اش، با ایجاد فلکه حضرتی و پس از آن، رقم زدن اولین کلان‌محله سکولار شهری به نام محله و خیابان ارگ، عملاً مسیر توسعه مشهد را از مسیر تحولات شهر اسلامی خارج ساخت. این تحولات در دوره پهلوی دوم و گسترده‌تر کردن فاصله نهادهایی همچون بازار، مدرسه و دانشگاه، ادارات و... از نهادهای دینی از جمله حرم مطهر و مساجد و حسینیه‌ها اسباب سکولارتر شدن شهر مشهد شد. از این دوره به بعد، همان‌طور که نقش محوری حرم مطهر در کلیت شهر به حاشیه رفت، مساجد نیز از محوریت محلات به حاشیه رفتند و کارکرد محوری آن‌ها در محلات به کنار گذاشته شد.

جایگاه بافت پیرامون حرم مطهر رضوی نسبت به کلیت شهر مشهد

سمت چپ، ۱۲۴۸ شمسی (نقشه جولیس) که در آن، بافت پیرامون حرم در بخش مرکزی بخش متراکم شهری قرار دارد و سمت راست، وضعیت فعلی آن است که حرم رضوی در حاشیه شرقی شهر قرار گرفته است.

پیشنهادهای پژوهشی

اگرچه انتظار می‌رفت که با وقوع انقلاب اسلامی، مسیر تحولات شهر اسلامی ادامه یابد، اما با اجرای طرح‌های نوسازی از دهه ۱۳۷۰ به بعد و به‌طور مشخص طرح طاش از ۱۳۸۷، نهادهای غیردینی نظیر هتل‌ها، پاساژها و نظایر آن‌ها جایگزین رابطه عمیق بازار و مسجد و حسینیه سنتی شدند و به تدریج کلیت شهر مشهد نیز مخصوصاً با توسعه به سمت غرب، از هویت دینی حرم مطهر فاصله گرفته است؛ که بعضاً از آن

با عنوان شاه‌عبدالعظیمه‌سازی حرم مطهر رضوی در کلیت شهر مشهد یاد می‌شود. از این منظر، می‌توان در پژوهش‌های بعدی، روند تحولات محلات مختلف مشهد، مخصوصاً در مقایسه محلات قدیم و جدید را مورد تأمل و تأثیر شهرسازی مدرن بر گسست از هویت شهر اسلامی را مورد مذاقه قرار داد.

راهکارهای اجرایی

با نظر به ساخت قدرت در جمهوری اسلامی و اهمیت اسلام سیاسی، به نظر می‌رسد مساجد بتوانند نقش مهمی در ساخت اجتماعی جامعه اسلامی فعلی و آینده داشته باشند. الگوی حضور رزمندگان دوره دفاع مقدس و نظایر آنها به خوبی نشان می‌دهد که چنین زمینه‌ای در نظام جمهوری اسلامی مهیا بوده است، هرچند به دلایل مختلف از جمله غفلت از وجوه فعالیت‌های اجتماعی مساجد و عدم درک درستی از نقش کارکردی دین در الگوهای توسعه، این زمینه به محاق رفته است؛ بنابراین به جهت عملیاتی و کاربردی می‌توان به راهکارهای زیر جهت احیاء ساخت اصلی شهر مشهد در دوره معاصر توجه نمود:

۱. توجه به نقش اجتماعی مساجد و عدم اکتفای مساجد به نقش مناسک حداقلی دین؛
۲. تعریف فعالیت‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در مساجد و احیاء سنت‌های فراموش شده؛
۳. گسترش سنت مسجدسازی در محلات تازه تأسیس شهر مشهد، به خصوص در بافت‌های محلی جدید؛
۴. افزایش ساعات بازبودن مساجد با همکاری شهرداری‌ها جهت رفع نیازهای روزمره شهری؛
۵. بازتعریف نقش فعال مساجد در فعالیت‌های معاصر شهری و عدم اکتفا به نقش‌های سنتی.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad Reza Ghaemi Nik <https://orcid.org/0000-0001-7181-5782>

Mohammad Soltanieh <https://orcid.org/0000-0001-7791-2620>

منابع و مأخذ

- ابراهیمی کبیایی، هادی (۱۴۰۰). مسجد به مثابه حوزه عمومی و تأثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی، نشریه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۴ (۱۶)، ۳۵-۵۱. Doi:psi.2022.297609.2060/1030510
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). ممالک و مسالک. ترجمه محمد بن اسعد تستری. تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- افخمی، امیررضا و عباسی، نوشین (۱۴۰۱). بازساختی بر سازماندهی فضایی معماری مساجد دوره قاجار (تحلیل کالبد فضای معماری مساجد دوره قاجار شهر اصفهان)، مجله معماری‌شناسی، ۵ (۲۵)، ۳۲-۴۳.
- امیرپور، مهناز و دیگران (۱۴۰۰). شناسایی الگوی مطلوب تعامل شهرداری و مساجد (مطالعه موردی: شهر مشهد)، مطالعات راهبردی بسیج، ۲۴ (۹۳)، ۷۷-۱۰۵. Dor:20.1001.1.1735501.1400.24.93.3.9
- بزازش، محمدرضا (۱۳۹۲). مشهد. مشهد: آفتاب هشتم توس.
- بیگلری، اسفندیار (۱۳۵۵). بازارهای ایران، نشریه هنر و مردم، شماره ۱۶۲، ۶۱-۶۲.
- توسلی، محمود (۱۳۸۱). اصل ارتباط در طراحی شهری، نشریه هنرهای زیبا، ۱۴ (۱۴)، ۳۲-۳۸.
- توسلی، وحید (۱۳۹۶). ارزش‌های تاریخی حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و توسعه شهر مشهد مقدس، همایش بین‌المللی بازخوانی تمدن اسلامی و جهان شهر معنوی، مشهد: جامعه المصطفی العالمیه.
- حبیبی، سیدمحسن و اهری، زهرا (۱۳۷۸). معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان دستور زبان و واژگان، منتشره در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد ۲)، ویراستار: محمد قره‌چمنی، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، صص ۶۱-۸۴.
- حبیبی، محسن (۱۳۷۵). از شمار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر، تهران: دانشگاه تهران.
- حقیقت‌نائینی، غلامرضا (۱۳۷۸). نقش متقابل مساجد و شهر از دیدگاه شهرسازی (مطالعه موردی بافت کهن نائین)، منتشره در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد ۲)، ویراستار: محمد قره‌چمنی، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، صص ۸۵-۹۶.
- خادمیان، کاظم (۱۳۸۰). فرهنگ جغرافیایی ایران (خراسان)، کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۳). صور بنیادین حیات دینی، ترجمه باقرپرهم، تهران، نشر مرکز.
- رضوانی، علیرضا (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری مشهد، تهران: انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی.
- رهنما، محمدرحیم (۱۳۷۶). حسینه‌ها در بافت تاریخی مشهد، نشریه مشکوه، ۱۱ (۵۶)، ۱۴۶-۱۶۴.
- رئیس‌زاده، مهناز و مفید، حسین (۱۳۷۸). مسجد در معماری شهری و استهلاک انحراف قبله، منتشره در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد ۲)، ویراستار: محمد قره‌چمنی، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، صص ۹۷-۱۰۸.

سکولارشدن جایگاه مسجد در زیست شهری دوره [...] ...]

رئیس، محمدمنان و محمدعلی نژاد، فاطمه (۱۴۰۰). مقیاس و مدل کلی محله متشکل از واحدهای همسایگی از منظر اسلامی، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۹(۴)، ۱۰۹-۱۲۲. Doi:10.52547/jria.9.4.5

سرخیلی، الناز و پورجعفر، محمدرضا و رفیعیان، مجتبی (۱۳۹۳). سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر، فصلنامه مطالعات شهری، ۳(۱۲)، ۸۷-۱۰۱. سیدمن، اسیتون (۱۳۹۶). کشاکش آراء در جامعه‌شناسی، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نشر نی.

سیدی، مهدی (۱۳۷۸). تاریخ شهر مشهد (از آغاز تا مشروطه)، تهران: انتشارات جامی.

سیدی، مهدی (۱۳۹۲). نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد: انتشارات مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.

شیعه، اسماعیل؛ قهرمانی، هومن؛ و غلامی، گل‌آسا (۱۳۹۲). بررسی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر مشهد در طرح‌های توسعه شهری، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱(۱)، ۱۰۳-۱۲۰.

صدری کیا، سمیه (۱۳۹۴). اصول توسعه کالبدی حرم مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری، مجله خراسان بزرگ، ۶(۱۸)، ۴۷-۶۰. Dor:20.1001.1.22516131.1394.5.18.4.9

طلائی، امین‌اله، دولت‌آبادی، فریبرز و بذرافکن، کاوه (۱۴۰۱) «نقش و ماموریت مرمت بافت تاریخی حرم مطهر امام رضا (ع)»، مجله فرهنگ رضوی، ۱۰(۳)، ۱۴۷-۱۷۸. Doi:10.22034/farzv.2022.320457.1722

علی‌الحسابی، مهران و دیگران (۱۴۰۱). تأثیر جهان‌بینی اسلامی در جایگاه مسجد به عنوان فضای شهری و نقش مسجد به عنوان یک رکن اساسی در شهر اسلامی در اقتصاد، فرهنگ و امنیت (مطالعه موردی: شهر دزفول)، نشریه جغرافیا، ۱۲(۴)، ۴۳-۶۳. Doi:10.22034/jgeoq.2022.246391.2697

عمادی، زهره (۱۳۷۸). «حضور مسجد در بازار تهران»، منتشره در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد ۲)، ویراستار: محمد قره‌چمنی، تهران، انتشارات دانشگاه هنر، صص ۱۰۹-۱۲۲.

فارابی، ابونصر (۱۳۶۱). اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ترجمه و تحشیه از سیدجعفر سجادی، چاپ دوم، تهران، کتابخانه طهوری.

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۷). «مسجد و مدرنیته: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران»، نشریه پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ویژه‌نامه پژوهش‌های اجتماعی، ۹۹-۱۳۲.

فقیه حبیبی، علی و صداقتی، کیوان (۱۴۰۰). سازمان اداری مسجد و سنجش‌های سمن در نظام حقوقی ایران: تقابل یا تقارن؟ نشریه پژوهش حقوق عمومی، ۲۳(۷۳)، ۲۵۲-۲۷۵. Doi:10.22054/qjpl.2021.56993.2527

قلندریان، ایمان و لطیفی، غلامرضا و شیخی، محمد (۱۳۹۱). بررسی انگاره‌های نوگرایی شهری و نمودهای آن در شهر مشهد در دوره پهلوی اول، پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۳(۹)، ۴۱-۵۰. Dor:20.1001.1.22516131.1391.3.9.4.3

کچویان، حسین و زائری، قاسم (۱۳۸۸). ده گام اصلی روش‌شناختی در تحلیل تبارشناسانه فرهنگ با اتکا به آراء میشل فوکو، مجله راهبرد فرهنگ، ۲(۷)، ۷-۳۰.

کرایب، یان (۱۳۸۴). *نظریه اجتماعی کلاسیک: مقدمه‌ای بر اندیشه مارکس، وبر، دورکیم، زیمل، ترجمه شهنواز مسمی‌پرست، نشر آگه.*

ماهوان، احمد (۱۳۸۳). *تاریخ مشهد الرضا. مشهد: ماهوان.*

متولی حقیقی، یوسف (۱۳۹۲). *تاریخ معاصر مشهد. پژوهشی پیرامون تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی مشهد از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.*

مروتی، سهراب؛ و دارابی، فرشته (۱۳۹۳). *ارائه مدل ارزیابی شهر اسلامی با رویکردی بر شاخص‌های بارز شهر اسلامی در قرآن کریم، مدیریت شهری، ۱۳ (۳۴)، ۱۵۳-۱۷۰.*
Doi:10.22080/qhs.2014.1510

مستوفی، حمدالله (۱۳۷۸). *نزه القلوب، تصحیح: محمد دبیر سیاقی. تهران: نشر طه.*

منوچهری، علی و دیگران (۱۴۰۱) «عملکرد حکومت صفویه پیرامون کانون‌ها و مراکز شکل‌گیری افکار عمومی»، *نشریه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، ۱۳ (۳۲)، ۱۴۷-۱۷۱.*
Doi:10.22034/jiiip.2022.43929.2158

مهری، عبدالکریم و ابراهیمی دهکردی، امین (۱۳۹۶). *بازشناسی نقش مسجد در هویت و روند توسعه شهرهای اسلامی، کنفرانس پژوهش‌های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران، قابل دسترسی در:*
<https://www.sid.ir/paper/895452/fa#downloadbottom>

میرسلامی، مهسا و عمرانی‌پور، علی (۱۴۰۱). *نقش شاخص‌های سازمان فضایی بر میزان اجتماع‌پذیری، با تأکید بر عوامل کالبدی- عملکردی در مساجد شهر قزوین، نشریه هویت شهر، ۱۶ (۵۱)، ۱۷-۳۲.*
Doi:10.30495/2022.58576.11938

میرفندرسکی، محمدامین (۱۳۷۸). *مسجد به مثابه اندامی از شهر، منتشره در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد ۲)، ویراستار: محمد قره‌چمنی، تهران، انتشارات دانشگاه هنر، صص ۱۲۳-۱۲۶.*

میلینک، جان (۱۳۹۶) *الاهیات و نظریه اجتماعی، ترجمه شهنواز مسمی‌پرست، تهران، انتشارات ترجمان علوم انسانی.*

نجیب، نسرین و دیگران (۱۳۹۴). *بررسی سیر تحول ویژگی‌های کالبدی معماری و شهرسازی بافت قدیم مشهد در دوران تیموری و صفوی، فصلنامه فقه و تاریخ تمدن، ۱۰ (۳۹)، ۵۵-۷۶.*

نطاق، محمدجواد و حسین‌زاده، مهدی (۱۴۲۰). *بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد، مجله منظر، ۱۵ (۶۳)، ۲۶-۳۶.*
Doi:10.22034/manzar.2022.344669.2195

نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۸). *مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی، منتشره در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد ۲)، ویراستار: محمد قره‌چمنی، تهران، انتشارات دانشگاه هنر، صص ۱۲۷-۱۵۲.*

نقی‌زاده، محمد؛ و امین‌زاده، بهرام (۱۳۸۲). *مراسم محرم و شکل‌گیری سازمان فضایی روستاهای برزورد، مجله مسکن و انقلاب، ۱۸ (۱۰۲)، ۱۲-۲۹.*

وبر، ماکس (۱۳۸۴). *اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری، ترجمه عبدالکریم رشیدیان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.*

- Afkhami, Amir Reza & Abbasi, Noushin (2022). "A Reconceptualization of the Spatial Organization of Qajar Era Mosque Architecture (Analyzing the Spatial Form of Qajar Era Mosques in Isfahan)," *Architectural Studies*, 25, 32-43. [In Persian]
- Aksamija, Azra (2019). *Mosques and Modernity: A Study of the Role of Mosque Architecture in Modern Society*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Alal-Hesabi, Mehran & et al. (2022). "The Role of the Mosque as an Urban Space and Its Role as a Fundamental Element in Islamic Cities in Economy, Culture, and Security (Case Study: City of Dezful)," *Geography*, 12 (4), 43-63. Doi:10.22034/jgeoq.2022.246391.2697 [In Persian]
- Amirpour, Mahnaz & et al. (2021). "Identifying the Ideal Pattern of Interaction between Municipalities and Mosques (Case Study: City of Mashhad)", *Strategic Studies of Basij*, 93, 77-105. Dor:20.1001.1.1735501.1400.24.93.3.9 [In Persian]
- Barazesh, Mohammad Reza (2013). *Mashhad*. Mashhad: Aftab-e Hashtom Tous. [In Persian]
- Biglari, Esfandiar (1976). "The Markets of Iran", *Art and People*, 162, 61-62. [In Persian]
- Bozdoğan, Sibel (2001). *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*. Seattle, University of Washington Press.
- Collins, Randall (1990). *Weberian sociological theory*, Cambridge: Cambridge university press.
- Craib, Ian (2005). *Classical Social Theory: An Introduction to the Thoughts of Marx, Weber, Durkheim, and Simmel*, translated by Shahnaaz Mosama Parast, Agah Publishing. [In Persian]
- Durkheim, Emile (2004). *The Elementary Forms of Religious Life*, translated by Baqer Parham, Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]
- Faqih Habibi, Ali & Sedaqati, Keyvan (2021) "The Administrative Organization of the Mosque and the Indicators of NGOs in the Legal System of Iran: Confrontation or Concurrence?" *Public Law Research*, 73, 252-275. Dor:20.1001.1.1735501.1400.24.93.3.9 [In Persian]
- Farabi, Abū Nasr (1982). *Thoughts of the People of the Virtuous City*, translated and annotated by Seyed Jafar Sajadi, 2nd ed., Tehran: Tahouri Library. [In Persian]
- Fazeli, Nematollah (2008). "The Mosque and Modernity: An Analytical and Sociological Review of Mosque Discourses in Iran", *Humanities and Social Sciences Research, Special Issue on Social Research*, 99-132. [In Persian]
- Grigor, Talinn (2011). *Modern Architecture in Iran*. Charlottesville, University of Virginia Press.
- Habibi, Mohsen (1996). *From Town to City: A Historical Analysis of the Concept of City and Its Physical Appearance*, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Habibi, Seyed Mohsen & Ahari, Zahra (1999). "Urban Mosque Architecture in the Isfahan School: Grammar and Vocabulary," in: *Proceedings of the Mosque Architecture Conference: Past, Present, Future* (Vol. 2), edited by Mohammad Gharehchamani, Tehran: University of Art Publications, 61-84. [In Persian]
- Haghighat-Naeini, Gholam Reza (1999). "The Interrelationship of Mosques and Cities from an Urban

- Planning Perspective (Case Study: The Old Texture of Nain),” in: *Proceedings of the Mosque Architecture Conference: Past, Present, Future* (Vol. 2), edited by Mohammad Gharehchamani, Tehran: University of Art Publications, 85-96. **[In Persian]**
- Holod, Renata; Khan, Hasan-Uddin (Eds.) (1997). *Islamic Architecture and Modernity*. Leiden, E. J. Brill.
- Ibrahimi Kiaei, Hadi (2021). “The Mosque as a Public Sphere and Its Impact on the Formation of the Islamic Revolution”, *Political Sociology of Iran*, 4 (16), 35-51. Doi: psi.2022.297609.2060. **[In Persian]**
- Imadi, Zohreh (1999). “The Presence of the Mosque in the Tehran Bazaar”, in: *Proceedings of the Mosque Architecture Conference: Past, Present, Future* (Vol. 2), edited by Mohammad Gharehchamani, Tehran: University of Art Publications, 109-122. **[In Persian]**
- Isenstadt, Sandy; Rizvi, Kishwar; Yeomans, Richard (Eds.) (2008). *Modernism and the Middle East: Architecture and Politics in the Twentieth Century*. Seattle, University of Washington Press.
- Istakhri, Ebrahim ibn Mohammad (1994). *Countries and Paths*. Translated by Mohammad ibn As'ad Testari. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Literary and Historical Publications. **[In Persian]**
- Kachuyan, Hossein & Zaeri, Ghasem (2009). “Ten Main Methodological Steps in the Genealogical Analysis of Culture Based on Michel Foucault's Ideas”, *Culture Strategy*, 7, 7-30. **[In Persian]**
- Khademian, Kazem (2001). *Geographical Culture of Iran (Khorasan), Personnel of the British War Ministry based in India*, Mashhad: Islamic Research Foundation. **[In Persian]**
- Mahavan, Ahmad (2004). *History of Mashhad al-Reza*, Mashhad: Mahavan. **[In Persian]**
- Manouchehri, Ali & et al. (2022). “The Role of the Safavid Government Regarding the Centers and Hotbeds of Public Opinion Formation”, *History of Iran after Islam*, 32, 147-171. Doi:10.22034/jiiph.2022.43929.2158. **[In Persian]**
- Mehri, Abdul Karim & Ibrahimi Dehkordi, Amin (2017). “Revisiting the Role of the Mosque in the Identity and Development Process of Islamic Cities”, *Conference on Research in Islamic and Historical Architecture and Urbanism in Iran*, available in: <https://www.sid.ir/paper/895452/fa#downloadbottom> **[In Persian]**
- Milbank, John (2017). *Theology and Social Theory*, translated by Shahnaaz Mosama Parast, Tehran: Tarjoman Human Sciences Publishing **[In Persian]**
- Mirfendereski, Mohammad Amin (1999). “The Mosque as an Organ of the City,” in: *Proceedings of the Mosque Architecture Conference: Past, Present, Future* (Vol. 2), edited by Mohammad Gharehchamani, Tehran: University of Art Publications, 123-126. **[In Persian]**
- Mirsalami, Mahsa & Omrani Pour, Ali (2022). “The Role of Spatial Organization Indicators on Social Cohesion, Emphasizing Physical-Functional Factors in the Mosques of Qazvin”, *City Identity*, 51, 17-32. Doi:10.30495/2022.58576.11938. **[In Persian]**
- Morovati, Sohrab; & Darabi, Fereshteh (2014). “Providing a Model for Evaluating Islamic Cities with a Focus on the Prominent Indicators of Islamic Cities in the Holy Quran”, *Urban Management*, 9, 153-170. Doi:10.22080/qhs.2014.1510 **[In Persian]**

- Mostofi, Hamdollah (1999). *Nuzhat al-Qolub*, edited by Mohammad Dabir Siaghi, Tehran: Tah Publishing [In Persian]
- Motavalli Haghighi, Youssef (2013). *Contemporary History of Mashhad: A Study on the Political-Social Transformations of Mashhad from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution*, Mashhad: Research Center of the Islamic Council of the City of Mashhad [In Persian]
- Naghizadeh, Mohammad (1999). "The Mosque as the Dominant Structure of the Islamic Complex", in: *Proceedings of the Mosque Architecture Conference: Past, Present, Future* (Vol. 2), edited by Mohammad Ghareh chamani, Tehran: University of Art Publications, 127-152 [In Persian]
- Naghizadeh, Mohammad; & Aminzadeh, Bahram (2003). "The Mourning Ceremony of Muharram and the Formation of the Spatial Organization of Barzarud Villages", *Housing and Revolution*, 102, 12-29. [In Persian]
- Najib, Nasrin & et al. (2015). "Examining the Evolution of the Physical Characteristics of Architecture and Urbanism in the Old Texture of Mashhad during the Timurid and Safavid Periods," *Jurisprudence and the History of Civilization*, 10 (39), 55-76. [In Persian]
- Nattaq, Mohammad Javad & Hosseinzadeh, Mehdi (2040). "Examining the Course of Transformations and Changes in the Spatial Organization of Mashhad City", *Manzar*, 15 (63), 26-36. Doi:10.22034/manzar.2022.344669.2195 [In Persian]
- Qalandariyan, Iman; Latifi, Gholam Reza; & Sheikh, Mohammad (2012) "Examining Urban Modernism Concepts and Their Manifestations in Mashhad during the First Pahlavi Period", *Khorasan Research*, 3 (9), 41-50. Dor:20.1001.1.22516131.1391.3.9.4.3 [In Persian]
- Raeis zadeh, Mahnaz & Mofid, Hossein (1999). "The Mosque in Urban Architecture and the Deviation of Qibla", in: *Proceedings of the Mosque Architecture Conference: Past, Present, Future* (Vol. 2), edited by Mohammad Gharehchamani, Tehran: University of Art Publications, 97-108. [In Persian]
- Raeisi, Mohammad Manan & Mohammadi Nejad, Fatemeh (2021). "The Scale and Overall Model of Neighborhood Composed of Neighboring Units from an Islamic Perspective", *Researches in Islamic Architecture*, 33, 109-122. [In Persian]
- Rahnama, Mohammad Rahim (1997). "Hosseiniyahs in the Historical Texture of Mashhad", *Meshkat*, 56, 146-164. [In Persian]
- Rezvani, Alireza (2005) *In Search of Urban Identity in Mashhad*, Tehran: Ministry of Housing and Urban Development Publications. [In Persian]
- Sadri Kia, Somayeh (2015). "The Principles of Spatial Development of the Holy Shrine of Razavi with Emphasis on Historical Changes in the 9th Century AH", *Great Khorasan*, 18, 47-60. [In Persian]
- Sarkheili, Elnaz; Pourjafar, Mohammad Reza; & Rafeian, Mojtaba (2014). "Assessing the Effects of the Convergence of Religious and Economic Forces on the Shape and Form of the Samen (eight) Region of Mashhad in Contemporary Times," *Urban Studies Quarterly*, 12, 87-101. [In Persian]
- Seidman, Steven (2017). *The Clash of Opinions in Sociology*, translated by Hadi Jalili, Tehran: Nashre-Ney. [In Persian]

- Seyedi, Mehdi (1999) *History of Mashhad City (From the Beginning to the Constitutional Revolution)*, Tehran: Jami Publications. **[In Persian]**
- Seyedi, Mehdi (2013) *A Look at the Historical Geography of Mashhad City*, Mashhad: Research Center of the Islamic Council of the City of Mashhad Publications. **[In Persian]**
- Shia, Ismail; Ghahramani, Hooman; & Golami, Golasa (2013). "Examining the Interaction between Ritual Ceremonies and the Construction of Mashhad City in Urban Development Plans," *Researches in Islamic Architecture*, 1, 103-120 **[In Persian]**
- Talaei, Aminollah; Dowlatabadi, Fariborz; & Badrafkan, Kaveh (2022). "The Role and Mission of Restoring the Historical Texture of the Holy Shrine of Imam Reza (AS)," *Razavi Culture*, 10 (3), 147-178. **[In Persian]**
- Tavassoli, Mahmoud (2002). "The Principle of Communication in Urban Design", *Fine Arts*, 14, 32-38. **[In Persian]**
- Tavassoli, Vahid (2017). "The Historical Values of the Holy Shrine of Razavi in the Formation and Development of the Sacred City of Mashhad," *International Conference on Reinterpreting Islamic Civilization and the Spiritual World City*, Mashhad: Jam'e Al-Mustafa Al-Alamiyah. **[In Persian]**
- Voegelin, Eric (1999). *History of political ideas, vol 8, crisis and apocalypse of man*, Ed, David Walsh, London, University of missouri press.
- Weber, Max (2005). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, translated by Abdolkarim Rashidian, Tehran: Scientific and Cultural Publications. **[In Persian]**

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.